Vásárhelyi Mária

Szabadnak születtek

Huszonévesek a rendszerváltásról

DVD melléklet:

Kopper Judit **Huszonévesek** című dokumentumfilmje

Pallas Páholy Kiadó

A kötet megjelenését támogatta

A Nemzeti Kulturális Alap,

a Szerencsejáték Zrt.,

a Magyar Antirasszista Alapítvány,

Sziget Kft.

© *Vásárhelyi Mária, 2011*

„Elsős voltam, mikor ez történt, és én arra emlékszem, hogy napközi volt, és színes papírból kellett kivágnunk dolgokat, és akkor azt mondta a tanár néni: Hú, most valami nagyon nagy dolog történik. Szólt a Himnusz, föl kellett állni, és ő sírt. És igazából ez volt nekünk a nagy téma, hogy ő miért sír. De ez egy örök emlék. És nagyon emlékszem arra a színes papírra, és nagyon emlékszem arra, hogy abba kellett hagyni, és fel kellett állni. Én ezt az emléket őrzöm a rendszerváltásról".

(Részlet Kopper Judit dokumentumfilmjéből)

Előszó

1989 a kelet-közép európai régió országai számára sorsfordító jelentőségű év volt. Véget ért az államszocialista diktatúra, a Szovjetunió által megszállt országok visszanyerték szabadságukat és függetlenségüket, és hozzákezdhettek egy új, demokratikus világ felépítéséhez. Az egypártrendszer helyére szabad választásokon alapuló parlamenti demokrácia lépett, a központosított, szocialista tervgazdaság helyét átvette a piacgazdaság, lebomlottak a tájékoztatási monopóliumok, kiépültek a sajtószabadság intézményei, alkotmányba foglaltattak a hatalommegosztás garanciái. 1989 a szabadság önfeledt, eufórikus ünnepének éve volt ebben a régióban. Történelmi léptékkel tekintve pillanatok alatt megtörtént az, amiről néhány hónappal korábban az emberek álmodni sem mertek: a szovjet birodalom országaiban egymás után omlottak össze a diktatúrák, lebomlott a Nyugat és Kelet-Európát elválasztó vasfüggöny, 40 év diktatúra után újra szabadon lehetett utazni, beszélni, élni.

A Kádár-rendszer idején felnőtt generációk életét gyökeresen megváltoztatta a rendszerváltás. De vajon mit jelent ugyanez azoknak a mai huszonéveseknek, akik azokban az években születtek, és akiknek az életében a szabadság éppen olyan természetes adottság, mint a friss levegő. Vajon mit tudnak és hogyan vélekednek a „rendszerváltás gyermekei" mindarról, ami 1989-ben történt? Ismerik-e a változások főszereplőit és szimbolikus eseményeit: mit jelent számukra a berlini fal lebontása, Lech Wałęsa vagy Václav Havel képe? Hallottak-e valaha a „négyigenes" népszavazásról, a Duna-gate botrányról vagy az Ellenzéki Kerekasztalról? Tudják-e ki volt Mihail Gorbacsov vagy Helmut Kohl, hallottak-e arról, hogy mi történt 1989.

június 16-án a Hősök terén és ugyanezen a nyáron a pekingi Tienanmen téren? Mi jut eszükbe, ha azt a kifejezést hallják, hogy rendszerváltás? És hogyan látják az ezt megelőző negyven évet, a puha diktatúra korszakát?

Ilyen és ezekhez hasonló kérdésekre kerestem a választ azoknak a kutatásoknak a során, amelyeket a rendszerváltás gyermekei, a mai huszonévesek körében végeztünk munkatársaimmal. Azokat kérdeztük meg, akiknek szülei még csak titokban hallgathatták a Szabad Európa Rádiót, sorban álltak a banánért, évekig vártak a Trabant kiutalásra, és görcsbe rándult a gyomruk, ha átléptek a határon, ám akik maguk már szabadon választhatnak a tájékozódás millió csatornája között, megállás nélkül hajthatnak át az országhatárokon, nem ismerik a hiányt és a sorbanállást, viszont ismerik a létbizonytalanságot, a munkanélküliséget és a lecsúszástól való rettegést.

A fiatalok rendszerváltással kapcsolatos ismereteinek és véleményének feltárására 2009-ben két kutatásra került sor. Egy 700 fős, a 18–30 éves korosztály tagjait reprezentáló minta tagjait a Kádár-rendszer és a rendszerváltás általános megítéléséről, ugyanezen év nyarán pedig a Sziget Fesztiválon szórakozó közel 500 huszonévest a diktatúráról és demokráciáról, a rendszerváltás legfontosabb hazai nemzetközi eseményeiről és szereplőiről, a változások céljáról, eredményéről és értékeléséről kérdeztük. Bár mindkét vizsgálatban kérdőívek segítségével gyűjtöttük össze a válaszokat, a két kutatás sok tekintetben különbözött egymástól. Az országos reprezentatív mintán végzett adatgyűjtés során elsősorban ún. zárt kérdéseket használtunk, amelyekben az általunk felkínált válaszalternatívák közül választhatták ki a megkérdezettek a saját véleményükhöz legközelebb álló álláspontot. A Szigeten viszont elsősorban nyitott kérdésekkel dolgoztunk, arra törekedve, hogy a fiatalok az esetek többségében a saját fogalmaikkal, szavaikkal mondják el véleményüket a vizsgált kérdésekről. Így azután a Szigeten végzett kutatás inkább hasonlított egy beszélgetésre, mint egy hagyományos kérdőíves interjúra, amelyben a hazai survey kutatások gyakorlatában újdonságnak számító módszerekkel is próbálkoztunk. Képeket mutattunk interjúalanyainknak a rendszerváltás meghatározó eseményeiről és személyiségeiről, és arra voltunk kíváncsiak, hogy felismerik-e azokon látható személyeket, eseményeket. Mint minden válogatás, úgy ez is számos esetleges és szubjektív elemet tartalmaz. A kötetbe elhelyeztük az általunk mutatott fényképeket, és a szereplőkről írott néhány mondattal a bemutatáson kívül azt is indokolni szeretném, hogy miért éppen ezekre esett a választásunk.

E két kutatás legfontosabb eredményeit megpróbáltam a laikusok számára is „emészthető" formában, képekkel és sok ábrával illusztrálva bemutatni. Az volt a célom, hogy az érintettekhez, a mai huszonévesekhez is eljusson a kép, amelyet ők festettek a korszakról, amelyben születtek.

A kötetet egy 50 perces dokumentumfilm egészíti ki, amelyen a Moholy Nagy Művészeti Egyetem diákjai vallanak arról, hogy mit tudnak az 1989-es évről – amikor ők még csak 2–3 évesek voltak. Mit hallottak a szüleiktől, mit tanultak az iskolában minderről, és egyáltalán érdekli-e őket a közelmúlt történelme. A filmet Kopper Judit készítette.

A rendszerváltáskor 3 éves voltam.

Édesanyám és nagymamám révén ismerhettem csak meg információkat a történelemből, mert elváltak a szüleim. Akkor, 3 évesen még azzal voltam elfoglalva, hogy hogyan egyem meg a műanyag golyót, hogy azt ne vegyék észre otthon.

Utólag pedig nagyon keveset beszélgettünk édesanyámmal a rendszerváltásról. Inkább a későbbiekben próbáltam magam utánajárni interneten, amit úgy éreztem, hogy fontos lenne tudnom.

A rendszerváltás az az, amikor a Szovjetunió ugyebár eléggé legyengült ahhoz, hogy megszűnjön egységnek lenni.

Tehát akkor már nem volt az a fajta nyomás, hogy ne lehessen rendszert váltani, és ekkoriban aktivizálódhattak az adott szovjetuniós korabeli tagállamok, már amelyik olyan szinten volt – azokban történhetett a rendszerváltás.

(A kötetben szereplő idézetek, illetve a dőlt betűvel kiemelt részek Kopper Judit dokumentumfilmjében hangzanak el.)

1989-ben voltam 5 éves.

Nekem óvodás élményem van csak, hogy akkor volt a ballagás, és nekem is végig kellett az egészet csinálnom, de viszont én nem ballaghattam el, mert én szeptemberben születtem, és évvesztes vagyok, és még egy évet ott kellett maradnom, és ez nekem elég nagy trauma volt. Nekem csak ez ugrott be a rendszerváltásról.

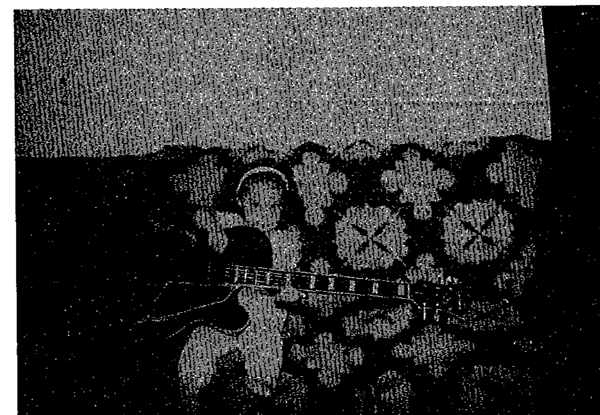
Szerintem a szüleimet nem nagyon érintette a rendszerváltás. Anyukám az MÁV-nál dolgozott személyi pénztárosként, most is ott dolgozik. Apukám nem tudom hol dolgozott akkor, most meg már nem él.

Hát nálunk, de szerintem máshol is úgy volt, hogy a II. világháborúval befejeződött a történelem oktatása. 56-ról is csak néhány információm van, de igazán azt sem tudom, hogy ott igazán mi történt, úgyhogy ez a része úgy nem volt oktatva nagyon.

Akkor voltam hétéves. Már iskolába jártam.

Emlékszem például arra, hogy az apukámmal együtt mentünk szavazni, és én húztam be az x-et a négy igenhez.

Kétéves voltam '89-ben.

Később mondta anyukám sokszor, hogy örült, hogy nem kell többet oroszt tanulnia, mert édesapám meg édesanyám is tanuló volt akkor, amikor volt a rendszerváltás. Apukám akkor járt az orvosira, amikor én megszülettem. Nem tudom tényleg, hogy az ő életükben ez milyen változás volt, de szerintem ők annak örültek, hogy az ő szüleik örültek…

Anyukám azt mondta, hogy ő szerette Kádárt, és csak később tudta meg, hogy nem volt annyira jó ember, de hogy ő Újpesten nőtt fel, és ott sok tömbházat épített.

A rendszerváltás idején kettő éves voltam, igazából túl sok élményem nincsen az egészről.

Annak ellenére, hogy '87-ben születtem, egyből belecsöppentem abba, ami már az eredménye volt a rendszerváltásnak. Nekem valahol azt jelenti, hogy egy csomó minden, ami ma megszokott, annak az inverze volt azelőtt. Igazából ez is a nehéz ebben az egészben, elképzelni azt, hogy ez bizony nem így volt mindig.

Nekünk nem volt vonalas telefonunk. Emlékszem, hogy hamarabb volt mobiltelefonunk, ilyen nagy aktatáskás, az egész egy nagy akkumulátor, napokig kell tölteni, és fél órát lehet vele beszélni. Ilyen kagylós, kábeles telefon van hozzá. Emlékszem, hogy a nagyiékat hívtuk a kocsiból, és teljesen le voltak sokkolva, hogy mi az, hogy a kocsiból telefonálunk, és azt hitték, hogy ez valami vicc.

I. A fiatalok és a rendszerváltás

A Kádár-rendszer – generációs szemüvegen át

A mai huszonévesek a Kádár-rendszer idején még meg sem születtek, vagy néhány éves gyermekek voltak. Személyes emlékeik a rendszerről tehát vagy egyáltalán nincsenek, vagy nagyon korlátozottak, hiszen a mintába került legidősebbek, a mai harmincasok is alig 10 évesek voltak a rendszerváltás idején. Közvetlen élmények és tapasztalatok híján a rendszerről alkotott véleményüket elsősorban a szüleik és a környezetük elbeszélései, az iskola, a média és a nyilvános térben így-úgy megjelenő emlékezet-politikai törekvések alakították. A fiatalok többségének véleményére a legerősebb befolyást feltételezhetően a családi narratívák gyakorolják. Arról, hogy a megkérdezettek családjában konkrétan milyen emlékek élnek a Kádár-rendszerről, az általunk alkalmazott módszerrel nem tudunk számot adni, nagy vonalakban azonban elég pontos képet kaptunk arról, hogy a vizsgált generáció tagjainak szülei összességében hogyan értékelik, milyennek látják a mából visszatekintve az államszocializmus éveit. Korábban végzett vizsgálatok sora tanúsítja, hogy a rendszerváltás óta eltelt évek során a Kádár-rendszer a közgondolkodásban rendkívüli módon felértékelődött, ami számos, egymással is szoros kölcsönhatásban álló tényezőre vezethető vissza. Egy 2007-ben 1000 fős országos reprezentatív mintán végzett vizsgálat tanúsága szerint közel húsz évvel a rendszerváltás után az emberek túlnyomó többsége alapvető-

en pozitív képet formál a korszakról. A mai huszonévesek szülei a Kádár-rendszer konszolidáció utáni korszakának gyermekei, a hetvenes-nyolcvanas években váltak felnőtté. Azokban az években léptek a felnőtt korba, amikor a diktatúra szorítása fokozatosan enyhült, az emberek már nem csupán egzisztenciális biztonságban éltek, hanem a többség előtt megnyíltak a gazdasági gyarapodás lehetőségei is. A perspektívák nem voltak túl tágasak, ám jelentős rétegek számára kétségtelenül volt igazság a Kádár-féle „bon mot"-ban, amely szerint „aki dolgozik, boldogul". Ha munkája nem is, munkahelye és ezáltal garantált megélhetése csaknem mindenkinek volt, és aki „igyekezett", az vehetett magának mosógépet, hűtőszekrényt, idővel lakást, autót, esetleg hétvégi nyaralót is. A személyesen is megtapasztalt viszonyítási alapokkal összevetve Magyarország az egyszerű állampolgárok szemében kiállta az összehasonlítás próbáját: akár korábbi életszínvonalukkal és perspektíváikkal, akár a többi szocialista országgal hasonlította össze saját helyzetét az emberek többsége, elégedetten nyugtázhatta, hogy valóban mi vagyunk a legvidámabb barakk lakói. A számok nyelvére fordítva, néhány példával illusztrálva; munkanélküliség nem volt, a magyar GDP növekedése nem maradt el a nyugat-európai átlagtól, a fogyasztói árindex a nyolcvanas évek közepéig alacsonyabb ütemben emelkedett, mint például Olaszországban, Franciaországban vagy Angliában, Magyarországon több lakás épült ebben az időszakban, mint a hasonló méretű Ausztriában vagy Belgiumban, és kevesebb lakos jutott egy orvosra, mint Ausztriában, Norvégiában, Finnországban vagy Hollandiában. A nyolcvanas évek második felében az ezer lakosra jutó televíziókészülékek száma Magyarországon 279, Lengyelországban 263, Jugoszláviában 179, Bulgáriában 189, Romániában 191 volt. Az ugyancsak 1000 lakosra jutó személygépkocsik száma Magyarországon 164, Bulgáriában 137, Jugoszláviában 131, Lengyelországban 119, Romániában pedig 50 volt. S még az itthon sokat kárhoztatott telefonellátottság terén is jobb volt a helyzet nálunk, mint a szocialista országok többségében: Magyarországon 1000 lakosra 168, Lengyelországban 132, Romániában pedig 125 telefon jutott. A szocialista országok közül mindössze kettő volt, amely a lakosság tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottsága területén valamelyest megelőzött bennünket, az NDK és Csehszlovákia, ám ezekben az országok közismerten olyan súlyos volt a politikai represszió, hogy a magyar lakosságnak esze ágában sem volt a puha diktatúra előnyeit több fridzsiderre, telefonra vagy autóra cserélni. S bár azzal az emberek többsége tisztában volt, hogy a nyugati országokban lényegesen magasabb az életszínvonal, nagyobb a fogyasztási javakkal való ellátottság, és mindemellett szabadabbak is az emberek, úgy ítélték meg, hogy a teljes foglalkoztatottság, a közbiztonság megnyugtató helyzete, a teljes körű ingyenes oktatás és egészségügy olyan pozitívumok, amelyek kárpótolják őket az alacsonyabb élet- és fogyasztási színvonalért és a szabadságjogok korlátozásáért. Egy 1981-ben végzett és 1986-ban megismételt közvélemény-kutatás adatai bemutatják, hogy milyennek látta a lakosság a saját helyzetét a nyugati országokban élőkével összevetve a nyolcvanas években. És bár az adatsorokból látszik, hogy a nyolcvanas évek közepére valamelyest romlott Magyarország pozíciója, összességében mégis azt mondhatjuk, hogy azon vonatkozások többségében, amelyek az emberek számára a legfontosabban voltak, úgy ítélték meg, hogy Magyarország jobban áll, mint a nyugati országok. *(1. sz. táblázat)*

Az előbb idézett néhány, véletlenszerűen kiválasztott adatsor jelzi, hogy a hetvenes-nyolcvanas években felnőtt és családot alapító generáció tagjainak többsége alapvetően elégedett volt az életkörülményeivel, az ország által nyújtott lehetőségekkel és perspektívákkal. Ki-ki megkötötte a saját alkuját a Kádár-rendszerrel, és ezen alku keretei között próbált ötről hatra jutni. Nem is eredménytelenül. Kevesebb szabadság és demokrácia, szerényebb anyagi lehetőségek, ám nagyobb biztonság, mint Nyugaton, lazább diktatúra és tágasabb gazdasági perspektívák, mint a régió többi országában – sommásan így jellemezhető a Kádár-rendszer legitimációs bázisa. Mindez pedig a „létező szocializmusban" felnőtt generációknak nem csupán a hetvenes-nyolcvanas évekhez, hanem a rendszerváltáshoz való viszonyát is alapvetően meghatározza.

A rendszerváltás éppen a Kádár-rendszer két legfontosabb legitimációs bázisát, a biztonságot és az egzisztenciális perspektívákat roppantotta meg és vette el hosszú-hosszú időre az emberektől. Amit pedig cserébe ajánlott – a szabadságot, a demokráciát és a versenyt –, az hosszabb távon korántsem kárpótolta a többséget veszteségeiért. Kiváltképp, mivel egyrészt mindez teljesen felkészületlenül érte a magyar társadalmat, másrészt mert a rendszerváltás során kialakult demokratikus kereteket azóta sem sikerült a többség számára vonzó tartalommal

1. sz. táblázat

Ha a Nyugathoz mérjük magunkat...
1981*

	Magyarország áll jobban	*A Nyugat áll jobban*
Gyermekek megfelelő felnevelésének lehetősége	98	2
Munkához való jog	96	4
Dolgozók érdekeinek védelme	93	7
Egészségügyi ellátás színvonala	90	10
Társadalom általános erkölcsi színvonala	88	12
Családok kiegyensúlyozott élete	86	14
Kulturált emberi kapcsolatok	82	18
Esélyegyenlőség	78	22
Véleménynyilvánítás szabadsága	74	26
Pénz értékének állandósága	66	34
Lakáshoz jutás lehetősége	63	37
Szórakozási, pihenési lehetőségek	59	41
Szabadidő mennyisége	58	42
Anyagi jólét	46	54
Árubőség	44	56
Öltözködés	42	58
Lakások szép berendezése	38	62
Külföldi utazások lehetősége	29	71
Házi munka gépesítettsége	22	78

*Hann Endre – Vásárhelyi Mária: *Ha a nyugathoz mérjük magunkat. Közvélemény-kutatás 1000 fős országos reprezentatív minta tagjainak körében.* Kézirat. Magyar Közvélemény-kutató Intézet, Budapest

megtölteni. Napjainkba pedig, amikor az emberek nosztalgiával emlékeznek a Kádár-rendszerre, akkor a hetvenes-nyolcvanas évek biztonságot és egzisztenciális perspektívát nyújtó „legvidámabb barakkját" idézik.

A Kádár-rendszer a Kádár-kor gyermekeinek szemével

Miközben – amint ezt korabeli közvélemény-kutatási adatok is bizonyítják – a Kádár-korszak utolsó éveiben látványosan növekedett az általános elégedetlenség a lakosság, elsősorban éppen az akkoriban harmincas-negyvenes generáció tagjainak körében, tíz-tizenöt év távlatából és a rendszerváltás óta történtek árnyékából visszatekintve, új megvilágításba kerültek a hetvenes-nyolcvanas évek. Lassan a feledés homályába merül, hogy a nyolcvanas évek második felében már a lakosság többsége meglehetősen elégedetlen volt saját életkörülményeivel, egyre szűkebbnek érezte anyagi lehetőségeit, és meglehetősen pesszimistán ítélte meg mind a saját, mind az ország gazdasági perspektíváit. Ezekben az években a közvélemény számára egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az ország előtt álló gazdasági nehézségek súlyosak és korántsem átmeneti jellegűek, ami világossá tette, hogy illúziókra épültek az életszínvonal folyamatos emelkedésével és az ország gazdasági fejlődésének perspektíváival kapcsolatos korábbi várakozások. Az ország helyzetének megítélésében bekövetkező borúlátás és perspektívavesztés értelemszerűen rányomta a bélyegét a személyes helyzettel kapcsolatos várakozásokra is: az egyének saját személyes egzisztenciális helyzetének és perspektíváinak a megítélése is a korábbinál lényegesen mélyebbre zuhant. Az első trendváltás tehát a nyolcvanas évek fordulóján következett be, amikortól mindkét jelzőszám értéke évről évre csökkent. A második nagy áttörési pontnak pedig azt tekinthetjük, amikor a korábban az egyének számára – ha fogyatkozó mértékben is, de – valamiféle perspektívát nyújtó országos helyzetmegítélés is a negatív tartományba jutott, és azután hónapról hónapra meredeken csökkent. Ez ugyanis azt jelezte, hogy a lakosság többsége szemében elfogyott a rendszer legitimációs bázisa, amely a bár szerény, de mégis folyamatos gyarapodásba, a gazdasági előrejutásba vetett hiten alapult. A kutatásokból az is kiderült, hogy fokozatosan csökkent azoknak az aránya, akik úgy gondolták, hogy sikerül megvalósítaniuk rövid távú gazdasági terveiket: 1986 őszén már csupán minden negyedik felnőtt állampolgár bízott ebben, 1987-re pedig már 16 százalékra csökkent az arányuk. Eközben egyre növekedett azoknak a száma, akik úgy érzékelték, hogy évről évre csökken a családjuk életszínvonala, és elenyészőre zsugorodott azok részesedése, akik saját életszínvonaluk növekedéséről számoltak be. Ugyanakkor 1984 és 1988 között másfélszeresére, 45 százalékra emelkedett azoknak az aránya, akik mind az ország, mind pedig saját jövőjük elé aggodalommal tekintettek. 1985-ben tehát már nyilvánvalóan látszott az alapvető legitimációs bázis összeroppanása.

Az elmúlt években e témakörben végzett vizsgálatok egyértelműen azt jelzik, hogy a Kádár-kor gyermekei növekvő nosztalgiával emlékeznek a korszakra, és bár ebben nyilvánvalóan szerepet játszik az elmúlt ifjúság iránti nosztalgia is, a döntő motívum mégis a személyes nyereségek és veszteségek mérlegre állítása alapján kirajzolódó negatív egyenleg. „A krumplileves, legyen krumplileves", „aki dolgozik, az boldogul", „aki nincs ellenünk, az velünk van" – ezeket a kádári mottókat egyre több nosztalgiával idézik a korszak gyermekei.

S minthogy a kutatás tapasztalatai szerint a fiatalok Kádár-rendszerhez való viszonyát legintenzívebben a szülők generációjának vélekedése befolyásolja, érdemes röviden áttekinteni, hogyan vélekednek a mai középgeneráció tagjai a kádárizmus éveiről.

Egy 2007-ben országos reprezentatív mintán végzett kutatás eredményei azt mutatják, hogy a mai fiatalok szüleinek többsége egyértelműen pozitív képet formál a vizsgált korszakról. A szülők generációjának csaknem kétharmada – mind az ország, mind személyes története szempontjából – egyértelműen afféle történelmi aranykorként emlékezik a hetvenes-nyolcvanas évekre. Az ekképpen vélekedők úgy ítélik meg, hogy a Kádár-korszak sokkal emberségesebb, biztonságosabb, igazságosabb és szolidáribb volt, mint a rendszerváltást követő időszak, és meggyőződésük szerint a késő kádárizmus évei sem azelőtt, sem azóta nem tapasztalt hatalmas gazdasági fellendülést hoztak az ország számára. A rendszernek tulajdonított pozitívumok felértékelődése és az egyértelműen negatív alapvonások negligálása jellemzi a szülők generációja többségének véleményalkotását. Az előbb felsorolt pozitívumok mellett a feledés jótékony homályába merül a rendszer diktatórikus mivolta éppúgy, mint az önrendelkezés hiánya, az ország politikai és gazdasági kiszolgáltatottsága, és az is, hogy utóbb milyen árat fizettünk a viszonylagos jólétért.

Az előbb leírtnál lényegesen kevesebben vannak azok, akik a korszak pozitív vonásaival szemben a negatívumokat hangsúlyozzák. A szülők generációjának egynegyede tartozik ebbe a csoportba. Ők, akik az előbbieknél lényegesen kritikusabban ítélik meg a kádárizmus éveit, egyértelműen egy diktatórikus, a másként gondolkodást nem toleráló, az országot gazdasági összeomlásba navigáló, túlideologizált világra emlékeznek, amelyben egy idegen hatalom érdekeinek volt kiszolgáltatva az ország. Ugyanakkor, bár kategorikusan nem utasítják el a rendszernek tulajdonított pozitív vonásokat, ezek megítéléséről is mértéktartóbban nyilatkoznak. Fenntartásokkal fogadják el például azokat a vélekedéseket, amelyek szerint a Kádár-korszak idején sokkal jobb volt az emberek közérzete, többet törődtek egymással, nagyobb biztonságban éltek, és a szegényeknek jobb esélyeik voltak a felemelkedésre. A rendszer kiemelkedő gazdasági teljesítményére vonatkozó kijelentéseket pedig a többségük nem fogadja el.

A szülők generációjának 14 százaléka tartozik abba a csoportba, amely meglehetős ambivalenciával tekint a kádárizmus éveire, mind a rendszerre vonatkozó pozitív, mind pedig a negatív állításokat távolságtartással kezeli.

Olyan, statisztikailag elkülöníthető véleménymodellel pedig, amely a Kádár-rendszert teljesen egyértelműen negatívan ítéli meg, a szülők generációjának körében nem találkoztunk.

Fiatalok a Kádár-korszakról

A 30 alatti korosztály véleményalkotásában polarizáltabban tükröződik vissza a szülők generációjának véleménye. Miközben a fiatalok és a szülők körében kirajzolódó véleménymodellek struktúrája kísértetiesen hasonlít egymásra, a fiatalabb korosztály összességében kritikusabban tekint a korszakra, és ebben a körben felerősödnek a rendszer negatívumait hangsúlyozó vélemények.

A vizsgálat során három olyan, a fiatal generáció gondolkodásában tetten érhető véleménymodellt sikerült elkülönítenünk, amelyekkel alapvetően leírható a 30 alattiak Kádár-rendszerhez való viszonya. Egyetlen jelzőbe sűrítve a modelleket kádáristának, antikádáristának és ambivalensnek nevezhetjük.

A legszélesebb körben elterjedt véleménymodell a rendszer csaknem kritikátlan elfogadásáról tanúskodik. Akik így gondolkodnak, azok maradéktalanul egyetértenek azzal, hogy a Kádár-rendszer idején az emberek biztonságban érezték magukat, sokkal jobb volt a közérzetük, sokkal többet törődtek egymással, és a szegényeknek a mainál sokkal több esélyük volt a felemelkedésre, lényegesen nagyobb volt a tisztességes munka becsülete, mint manapság, mindemellett pedig olyan gazdasági fellendülés volt az országban, amilyenre sem azelőtt, sem azóta, nem volt példa Magyarország történetében. E csoport tagjai a Kádár-rendszerrel kapcsolatos közkeletű kritikákkal szemben meglehetősen elutasítóak. Egyáltalán nem, vagy csak részben fogadják el azt az állítást, amely szerint a Kádár-rendszer diktatúra volt, amelyben üldözték a másként gondolkodókat, és elutasítják azt is, hogy azokban az időkben az emberek előrejutását nem a teljesítményük, hanem ideológiai szempontok határozták meg. Többségük nem ért egyet azzal, hogy a Kádár-rendszer gazdasági összeomlásba vitte az országot, mint ahogy azzal sem, hogy egy idegen ország érdekeinek szolgáltatták ki az országot. Ugyanakkor egyöntetűen elutasítják azokat a véleményeket, amelyek szerint azokban az időkben üldözték azokat, akiknek fontos volt a magyarságuk, és a kádárizmus célja az volt, hogy kiölje az emberekből a magyarságtudatot. A fiatalok negyvenhárom százaléka ezzel, a Kádár-rendszerrel összefüggésben apologetikus véleménymodellel azonosul.

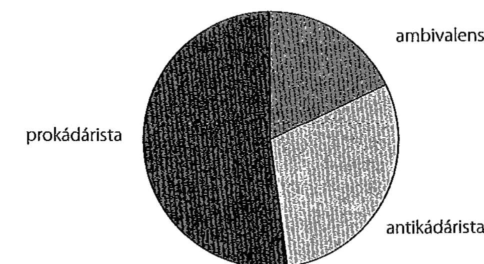
Lényegesen kevesebben vannak a 18–30 éves korosztály tagjai körében azok, akik gyökeresen szembehelyezkednek a Kádár-rendszerrel. A vizsgált populáció 30 százaléka gondolkodik úgy a korszakról, hogy az diktatúra volt, amely gazdasági összeomlásba vezette az országot, amelyben a valódi teljesítmények helyett ideológiai szempontok határozták meg az egyének előrejutását, amely egy idegen hatalom érdekeinek szolgáltatta ki az országot, és ki akarta ölni az emberekből a magyarságtudatot és a nemzeti érzést. Akik így vélekednek a Kádár-rendszerről, azok kétségbe vonják, hogy a Kádár-rendszer emberséges lett volna, és azt is, hogy az emberek egymáshoz való viszonyát a szolidaritás jellemezte, és meglehetősen ambivalensek annak megítélésében is, hogy annak idején nagyobb becsülete lett volna a munkának, vagy a szegényeknek a mainál több esélyük a felemelkedésre.

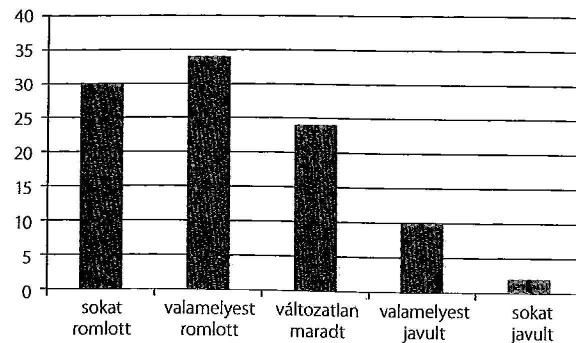
A két előzőekben leírt – pro-, illetve antikádárista – polarizált véleménymodell mellett létezik egy ambivalens megközelítése is a rendszernek. Ez az árnyaltabb, a rendszer pozitívumait és negatívumait is mérlegelő értékelés – a szülők generációjához hasonlóan – a legkevésbé jellemző a vizsgált korosztály véleményalkotására; a 18–30 közötti korosztály 18 százaléka tartozik azok közé, akik így értékelik a rendszert. Az ekképpen vélekedők sem aranykornak, sem a létező világok legrosszabbikának nem tartják a kádárizmus éveit, valamiféle középutat keresve, fenntartásokkal fogadják el a rendszerrel kapcsolatos pozitív állításokat éppen úgy, mint az egyértelműen negatív vélekedéseket. *(1. sz. ábra)*

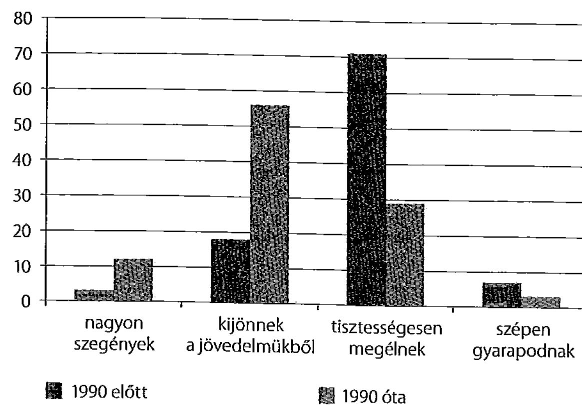
Az eddig leírtak fényében nem meglepő, hogy alapvetően a családok rendszerváltozás előtti és utáni helyzetének szubjektív értékelése befolyásolja a fiatal korosztály tagjainak a Kádár-rendszerhez való viszonyát. Két – az életkörülményeket vizsgáló – kérdésre adott válasz együttes alakulásának figyelembevételével alakítottunk ki egy ún. mobilitási indexet, amely azt jelzi, hogy a megkérdezett fiatal hogyan értékeli családjának rendszerváltás előtti és azt követően kialakult anyagi helyzetét. A többváltozós statisztikai elemzések egyértelműen jelzik, hogy a Kádár-rendszer megítélését a legerőteljesebben e mobilitási index iránya és értéke befolyásolja. Azoknak, akik családjának életszínvonala sokat romlott a rendszerváltást követően, a 75 százaléka, míg azoknak, akik családjának az életszínvonala változatlan maradt vagy javult az elmúlt húsz évben, mindösszе 34 százaléka tartozik abba a csoportba, amely afféle aranykorként gondol a hetvenes-nyolcvanas évekre. Az előbb elmondottakból az is kiderül, hogy a fiatalok többsége – 56 százaléka – úgy véli, hogy a rendszerváltást követően rosszabb anyagi helyzetbe került a családja, mint amilyenben korábban volt. Azoknak az aránya, akik úgy látják, hogy a rendszerváltozást követően nem változott a családjuk gazdasági pozíciója, 37 százalék, és mindössze 7 százalék azok részesedése, akiknek a családja számára gazdasági felemelkedést jelentett a rendszerváltás. Ez a tény pedig a fiataloknak nem csupán a Kádár-rendszer-

1. sz. ábra

A Kádár-rendszer megítélése – véleménymodellek

hez, hanem a rendszerváltáshoz való viszonyát is alapvetően meghatározza.

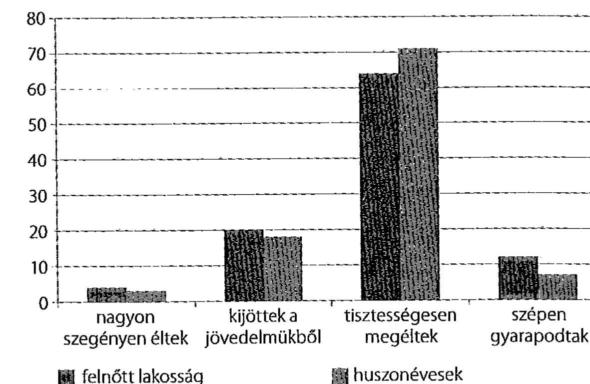
A Kádár-rendszerről és a rendszerváltásról való vélekedést a fiatalok körében is alapvetően meghatározza, hogy hogyan változtak a család életviszonyai, megélhetési körülményei 1989 után. Az elmúlt évtizedekben végzett kutatások egybehangzóan azt mutatják, hogy a nyolcvanas évek végén kezdődő változások a családok többsége számára életkörülményeik, anyagi viszonyaik romlását jelentette, a felnőtt lakosság kétharmada a mai napig a rendszerváltás vesztesének érzi magát. Egy 2007-ben végzett vizsgálat szerint a 80-as évekre visszatekintve az emberek kétharmada értékeli úgy, hogy családja akkoriban tisztességesen megélt a jövedelméből, ugyanakkor ma alig több mint egyharmaduk mondhatja ezt el magáról. És miközben az emberek 12 százaléka emlékszik úgy a rendszerváltás előtti időkre, hogy akkoriban a családja „szépen gyarapodott", ma mindössze 3 százalékuk értékeli így családja anyagi helyzetét. Ezzel párhuzamosan a teljes populáció körében két és félszeresére növekedett azoknak a részesedése, akik csak nagyon szűkösen jönnek ki a jövedelmükből (52 százalék), és megháromszorozódott (12 százalék) azoknak az aránya, akik saját megítélésük szerint nagy szegénységben élnek. *(2. sz. ábra)*

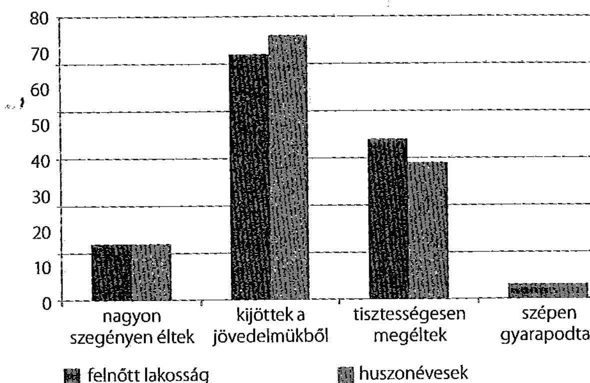
A szülők, nagyszülők generációjához hasonlóan ítéli meg családja anyagi helyzetének változásait a vizsgált korosztály is, amely tagjainak több mint a fele ugyancsak azt gondolja, hogy a rendszerváltás előtt jobb anyagi körülmények között éltek, és a huszonévesek közül csupán minden huszadik értékeli úgy, hogy a rendszerváltást követően javultak családjának anyagi viszonyai, megélhetési feltételei. *(3. sz. ábra)*

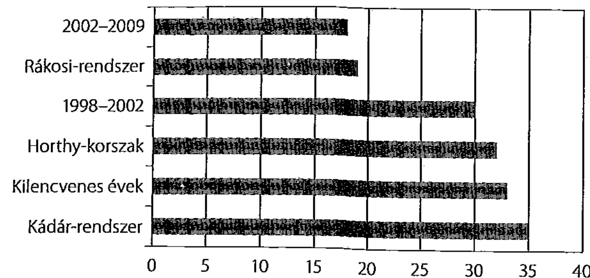
A fiatalok, akik elsősorban az idősebb generációk elbeszélései alapján alkothatnak képet családjuk rendszerváltás előtti anyagi körülményeiről, talán még szüleiknél is kedvezőbben értékelik családjuk Kádár-rendszerkori, és kedvezőtlenebbül a rendszerváltást követő megélhetési viszonyait. *(4., 5. sz. ábra)*

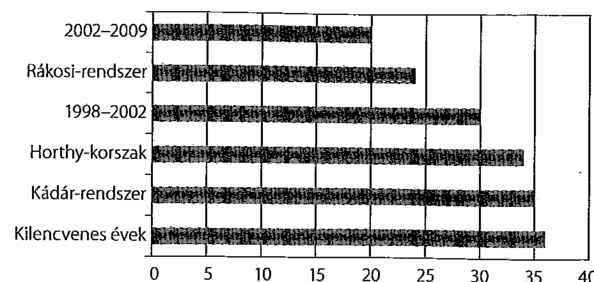
Az előbb leírtakat figyelembe véve is meglepő, hogy a fiatalok gondolkodásában milyen kép él arról, hogy hogyan alakult az ország helyzete az elmúlt évszázadban az egymást követő történelmi korszakok idején. Amikor arra kértük interjúalanyainkat, hogy egy hatfokú létrán állítsák sorba, hogy megítélésük szerint melyik történelmi korszakban milyen volt az élet Magyarországon, akkor a következő sorrend alakult ki: első helyre a kilencvenes évek kerültek, ami azt jelenti, hogy a legtöbben úgy gondolják, hogy ezekben az években voltak a legjobb életkörülmények Magyarországon. A második és harmadik helyen a Kádár-rendszer és a Horthy-korszak évei állnak, a negyedik helyre az 1998–2002 közötti időszak, az ötödikre a Rákosi-rendszer évei és a hatodikra a 2002 óta eltelt időszak került. Ez tehát azt jelenti, hogy a fiatal generáció tagjai úgy vélik, még a Rákosi-rendszer idején is jobb volt az élet ebben az országban, mint napjainkban! E helyzetértékelés teljes irracionalitása talán első látásra is nyilvánvaló. *(7. sz. ábra)*

Akár legfontosabb politikai jellemzői, akár a gazdaság jelzőszámai alapján vetjük össze a felsorolt korszakokat,

számos olyan objektív jellemzőt is találhatunk, amelyek a rangsor abszurditását mutatják. A történelmi korszakok rangsorolásának értékelésekor azonban nem tekinthetünk el attól, hogy az adatfelvételre éppen a gazdasági válság mélypontján – 2009 tavaszán – került sor, és ez nyilvánvalóan a korábbinál is pesszimistábbra rajzolta a napjaink életviszonyairól kialakított vélekedéseket.

Azon, hogy a fiatalok a szüleikhez hasonlóan magasra értékelik a Kádár-rendszert, az eddig leírtak tükrében nem lepődhetünk meg, azon azonban, hogy az országban napjainkra kialakult életviszonyokat rosszabbnak ítélik, mint ahogyan a Horthy-korszak és kiváltképp a Rákosi-rendszer idején éltek az emberek, van mit csodálkoznunk. Ez a helyzetértékelés egyrészt jelzi a napjainkra kialakult helyzettel kapcsolatos végleges elégedetlenséget, másrészt azt a kóros mértékű tudatlanságot, amely a közelmúlt történelmét övezi e korosztály körében. Legfőképpen pedig nagyszerű indikátora a teljes politikai irracionalizmusnak, amely felülír minden józan megfontolást. Hiszen, ha az összes körülményt figyelembe véve az komolyan mérlegelhető kérdés is, hogy vajon a Kádár-rendszer idején vagy a rendszerváltást követően volt-e jobb az élet Magyarországon, mint napjainkban, azt csak a tragikusan „sikeres" politikai manipuláció számlájára írhatjuk, hogy fiatal emberek komolyan úgy gondolják, hogy a harmincas vagy az ötvenes években jobb volt itt az élet, mint manapság!

Alapvonásaiban hasonlóan értékelik a fiatalok családjuk életkörülményeinek történelmi léptékekben mért alakulását is. A különbség csupán annyi, hogy ebben az összehasonlításban tovább „fényeződik" a Kádár-rendszer. A vizsgált populáció tagjainak többsége úgy véli, hogy az elmúlt nyolcvan évben a kádárizmus idején élt a legjobban a családja. A második helyre a kilencvenes évek kerültek, a harmadikra a Horthy-korszak, a negyedikre az 1998–2002 közötti periódus, az ötödikre a Rákosi-rendszer évei, a legrosszabbnak pedig ebben a vonatkozásban is napjaink életviszonyait értékelték. *(7. sz. ábra)*

Mindezek fényében talán nem meglepő, hogy a különböző történelmi korszakok életkörülményeinek értékelése a fiatalok körében alapvetően politikai-ideológiai kérdéssé vált, az olyan objektív változók pedig, mint a lakóhely, a képzettség vagy a jövedelmi helyzet, másodlagos szerephez jutnak. A vizsgált generáció tagjainak jelentős része ideológiai értékválasztásai és politikai preferenciái alapján ítéli meg, hogy milyen volt az élet az országban, és hogyan élt saját családja egy-egy történelmi korszakban. A Horthy-korszak életviszonyait elsősorban a konzervatív, mérsékelten jobboldali fiatalok, a Kádár-rendszert a baloldali, egzisztenciálisan lecsúszó, kistelepüléseken élők, a kilencvenes évek életkörülményeit pedig a húszas éveik elején járó, konzervatív fiatalok értékelik magasra. Az Orbán-kormány megítélése e téren egyértelműen politikai kérdés: a Fidesszel rokonszenvezők kiemelkedően jónak, az MSZP-vel rokonszenvezők pedig másoknál rosszabbnak ítélik az 1998 és 2002-es periódust az életkörülmények szempontjából. A 2002 óta eltelt időszakról pedig a Fidesszel rokonszenvező, egzisztenciálisan az átlagosnál jobb helyzetben lévők alkotnak rendkívül negatív véleményt.

Rendszer- avagy gengszterváltás

A magyarországi rendszerváltást övező véleményklíma az elmúlt években rendkívül negatívvá vált. A felnőtt lakosság többsége nem csupán kritikusan, hanem alapvetően elutasítóan viszonyul mindahhoz, amit rendszerváltásnak nevezünk, és a társadalom nem elhanyagolható része azt is megkérdőjelezi, hogy egyáltalán történtek-e az országban olyan jelentős változások, amelyekre illik ez a fogalom. Ma már a lakosság többsége úgy véli, hogy a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején valójában vagy nem történtek olyan gyökeres társadalmi-gazdasági változások, amelyek indokolnák a rendszerváltás fogalmának használatát, vagy ha történtek, akkor ezek rossz irányba tolták az ország szekerét. Hogy a rendszerváltást övező általános csalódottságban és kiábrándultságban pontosan mekkora szerepe van a ténylegesen lezajlott változások számos anomáliájának, mekkora az irreális várakozásoknak, és mekkora az elmúlt évek rendszerváltás-ellenes jobboldali retorikájának, annak megállapítása meghaladja e tanulmány kereteit, az azonban nyilvánvaló, hogy az előbb felsorolt három tényező mindegyike fontos szerepet játszott a mára kialakult helyzetben. A jobboldali retorika meghatározó szerepét azonban jól bizonyítja, hogy a rendszerváltozással kapcsolatos vélekedések éppen abban a 2002 utáni időszakban változtak meg gyökeresen, amikor a Fidesz-propaganda meghatározó jellemzőjévé vált a rendszerváltással való szembefordulás. A fiatalok körében végzett vizsgálat is a retorikai és a propagandaelemek meghatározó szerepét jelzi.

2. sz. táblázat

Vélemények a társadalmi-gazdasági berendezkedés egyes elemeiről

	teljesen egyetért	*részben egyetért*	*nem ért egyet*	*nem tudja*
A kapitalizmus nem tökéletes, de a létező rendszerek közül az emberek élete mégis ott a legjobb	21	54	15	10
Magyarországnak a fejlődés során sem a nyugati, sem más országok példáját nem kellene követnie, hanem a maga útját kellene járnia	42	42	12	5
Alapvetően fontos, hogy az állam ne avatkozzon be az emberek életébe	34	50	12	4
Erős és nagy államra van szükség, amely gondoskodik arról, hogy rend és igazság legyen az országban	64	28	5	4
Erős és nagy államra van szükség, amely irányítja és felügyeli az üzleti és a piaci élet működését	53	35	7	5
A rendszerváltás több kárt okozott az országnak, mint amennyi haszonnal jár	36	40	18	6
A rendszerváltás meg fogja hozni a gyümölcsét, csak türelem kell hozzá	18	43	26	13
A piacgazdaságot akkor is meg kell valósítani, ha az nagyon sok áldozatot kíván az emberektől	22	47	21	10
Ma a szegénység elleni küzdelem a legfontosabb feladat	59	30	8	3
A történelem bebizonyította, hogy a kapitalizmus és a szocializmus is csődbe juttatja az országot. Magyarországnak egy saját, önálló harmadik útra lenne szüksége	37	30	16	10
A nagyobb gyárakat és vállalatokat nem szabadott volna magánkézbe adni	67	24	5	4
A rendszerváltás azért jár ilyen sok áldozattal, mert most kell megfizetnünk a Kádár-rendszer hibáiért	25	45	20	10
A kapitalizmus megvalósítása Magyarországon több kárt okoz, mint amennyi haszonnal jár	30	47	13	10
Erős és nagy államra van szükség, amely gondoskodik arról, hogy egyesek ne gazdagodjanak meg túlságosan, mások meg ne kerüljenek reménytelen helyzetbe	44	35	12	9
El kellene érni, hogy Magyarországon csak olyan bankok működhessenek, amelyeknek az állam a többségi tulajdonos	60	28	6	5

A fiatalok rendszerváltással kapcsolatos véleménye alig különbözik a szülők és nagyszülők generációjának vélekedésétől, jóllehet, a vizsgált populáció tagjai már sokkal inkább a rendszerváltás gyermekeinek, semmint nyerteseinek vagy veszteseinek tekinthetők. Ők már belenőttek vagy beleszülettek az új rendszerbe, nincsenek értékelhető közvetlen tapasztalataik a Kádár-rendszerről, és a változásokkal kapcsolatos csalódásokat sem élték meg közvetlenül. Napjaink valóságának érzékelésén túl csak szüleik és nagyszüleik generációjának elbeszélései, esetleges iskolai tanulmányaik, olvasmány- és filmélményeik, valamint a politikai propaganda alakíthatja a rendszerváltással összefüggő elképzeléseiket. Többségük – az előbb leírt forrásokból szerzett ismeretein túl – nyilván a jelenleg fennálló rendszerrel szembeni éles kritika megfogalmazásaként, egyértelműen negatív attitűddel közelít mindahhoz, amit számára a rendszerváltás fogalma jelent.

A kutatás során két irányból közelítettünk a fiatal nemzedék rendszerváltáshoz való viszonyához. Egyrészt megpróbáltunk képet alkotni arról, hogy léteznek-e e generáció tagjainak gondolkodásában viszonylag koherens elképzelések a számukra elfogadható társadalmi-gazdasági modellekről, másrészt konkrétan a rendszerváltásról, illetve a napjainkban mind népszerűbbé váló új rendszerváltás gondolatáról, annak szükségességéről és mibenlétéről is megkérdeztük a véleményüket.

Ami a kívánatosnak tartott társadalmi-gazdasági berendezkedéssel összefüggő véleményeket illeti, ezekre egyrészt a szülők generációjának elvárásai, másrészt a politikai propaganda nyomja rá a bélyegét. *(2. sz. táblázat)*

A fiatalok többsége által kívánatosnak tartott társadalmi-politikai rendszer legfontosabb jellemzői már a fenti állítások egyszerű elfogadásából vagy elutasításából is kirajzolódnak. Jól láthatóak annak körvonalai, hogy a kapitalizmus és a piacgazdaság korántsem örvend népszerűségnek a huszonévesek körében, e generáció tagjai közül csupán minden ötödik megkérdezett támogatja egyértelműen a gazdasági berendezkedésnek a rendszerváltás után kialakult formáját. A fiatalok közel fele bizonytalan annak megítélésében, hogy valóban a kapitalizmus és a piacgazdaság jelenti-e a megoldást Magyarország számára, és csaknem ugyanannyian vannak, akik egyértelműen elutasítják a tőkés piacgazdaság mint kívánatos berendezkedés ideáját, mint amennyien elfogadják azt. Amikor az érintett generáció tagjai véleményt nyilvánítanak arról, hogy milyen társadalmi-gazdasági rendszer körülményei között szeretnének élni, milyen berendezkedést tartanának ideálisnak, kívánatosnak az ország számára, akkor véleményüket alapvetően nem valamiféle elméleti alapokon nyugvó elképzelésekre, hanem saját hétköznapi tapasztalataikra alapozzák. Ennek megfelelően a kérdésekre adott válaszok nem általában a kapitalizmust és a piacgazdaságot mint elméleti konstrukciót, és nem is ennek a fejlett tőkés országokban mára kialakult jóléti modelljét, hanem az elmúlt húsz évben nálunk megvalósult korai, az eredeti tőkefelhalmozással rokonítható típusát minősítik.

3. sz. táblázat

A társadalmi-gazdasági rendszerek egyes elemeinek elfogadottsága a felnőtt lakosság és a fiatalok körében

	Teljesen egyetértők aránya	
	teljes felnőtt lakosság (2007)	*18–30 évesek (2009)*
A kapitalizmus nem tökéletes, de a létező rendszerek közül az emberek élete mégis ott a legjobb	25	21
Magyarországnak a fejlődés során sem a nyugati, sem más országok példáját nem kellene követnie, hanem a maga útját kellene járnia	50	42
Alapvetően fontos, hogy az állam ne avatkozzon be az emberek életébe	43	34
A nagyobb gyárakat és vállalatokat nem szabadott volna magánkézbe adni	66	67
A kapitalizmus megvalósítása Magyarországon több kárt okoz, mint amennyi haszonnal jár	33	30
A piacgazdaságot akkor is meg kell valósítani, ha az nagyon sok áldozatot kíván az emberektől	24	22

Abban, hogy a harmincas években egyszer már komoly karriert befutó „harmadikutas" társadalmi gazdasági fejlődés gondolata ismét meglehetősen széles körben hódít – a megkérdezett generáció tagjainak alig 15 százaléka utasítja el egyértelműen ezt az elképzelést –, nyilván a kapitalizmus rendszerszemléletű elutasításánál nagyobb szerepet játszanak azok a súlyos társadalmi problémák, amelyek nálunk, itt és most a polgári demokrácia és a piacgazdaság kiépülését kísérik. A folyamatosan növekvő társadalmi különbségek, a leszakadók tömege, a létbizonytalanság és a perspektívátlanság, az állami tulajdon lebontásának súlyos anomáliái, a piacot szabályozó mechanizmusok hiányosságai és a demokratikus intézményrendszer működési zavarai éppen úgy szerepet játszanak a „harmadikutas" modell egyre népszerűbbé válásában, mint a populista, demagóg politika térhódítása. A vélemények alakulásának tendenciáiból az is jól látható, hogy a kapitalizmussal szembeni elutasításban meghatározó szerepet játszik a privatizáció- és magántulajdon ellenesség, valamint a gondoskodó állam illúziója. A huszonévesek kétharmada az erős és nagy államban, és a magántulajdonnal szemben a közösségi – alapvetően állami – tulajdonformákban látja a társadalmi igazságosság, a rend és a hatékony működés érvényesülésének garanciáit. Meglepő, hogy a rendszerváltást követően felnőtté lett generáció tagjai jottányit sem elfogadóbbak a kapitalizmussal szemben, mint a Kádár-rendszer idején szocializálódott generációk tagjai.

4. sz. táblázat

Vélemények a rendszerváltásról 1.

	Teljesen egyetért	*Részben egyetért*	*Nem ért egyet*	*Nem tudja, válaszhiány*
A rendszerváltás több kárt okozott az országnak, mint amennyi haszonnal járt	36	40	18	6
A rendszerváltás meg fogja hozni a gyümölcsét, csak türelem kell hozzá	18	43	26	13
A rendszerváltás azért jár ilyen sok áldozattal, mert most kell megfizetnünk a Kádár-rendszer hibáiért	25	45	20	10

A *3. sz. táblázat* adataiból egyértelműen kiolvasható, hogy a mai huszonévesek, akik a Kádár-rendszert már csak tankönyvekből és elbeszélésekből ismerik, személyesen soha nem tapasztalhatták meg a rendszer pozitívumaiként emlegetett biztonságot, rendet és „emberarcúságot", éppen olyan ellenségesen, vagy legalábbis bizalmatlanul tekintenek a kapitalista rendszerre, mint szüleik és nagyszüleik.

A kapitalizmussal, a magántulajdonnal és a piacgazdasággal való szembefordulás – úgy tűnik – alapvetően a rendszerváltással kapcsolatos csalódásokból táplálkozik. A teljes felnőtt társadalom tagjaihoz hasonlóan a fiatalok többsége is alapvető elégedetlenséggel tekint mindarra, amit a köznyelv a rendszerváltás fogalma alatt ért. A korábbi gazdasági és politikai elit – a „kommunisták" – hatalomátmentése, a számonkérés és felelősségre vonás elmaradása, az ország kiárusítása és idegen hatalmak kezére történő „átjátszása", a reprivatizáció elmaradása – ezek a rendszerváltás megvalósulásával kapcsolatos legfontosabb „vádpontok" a közvélemény részéről.

A rendszerváltással kapcsolatos elégedetlenséget három irányból igyekeztünk megközelíteni a kutatás során. Első lépésben a folyamat átfogó megítélését próbáltuk tetten érni. *(4. sz. táblázat)*

Hogy a rendszerváltással szemben kritikus, elutasító véleményt megfogalmazók lényegesen többen vannak, mint azok, akik támogatóan és bizakodva tekintenek a változásokra, az jól látható a véleménymegoszlásokból. A legtöbben azonban bizonytalanok annak megítélésében, hogy összességében és hosszabb távon vajon pozitív vagy negatív hatással lesznek-e a végbement változások az ország sorsára. És alapvetően a bizonytalanság jellemzi annak a kérdésnek a megítélését is, hogy a nehézségeknek menynyiben lehetnek okai a Kádár-rendszer idején elkövetett

5. sz. táblázat

Vélemények a rendszerváltásról 2.

	Egyetért	Nem ért egyet	Nem tudja, válaszhiány
Magyarországon nem történt valódi rendszerváltás, mert ugyanazoknak a kezében maradt a hatalom, akiké korábban volt	60	30	10
Akkor lett volna igazi rendszerváltás, ha elérik, hogy a volt kommunisták soha többet ne kerülhessenek hatalomba	61	29	10
Akkor lett volna igazi rendszerváltás, ha mindenki visszakapja mindazt, amit a kommunisták a családjától elvettek	63	25	12
Akkor lett volna igazi rendszerváltás, ha a volt kommunista vezetőket felelősségre vonják mindazért, amit elkövettek	67	21	12
Magyarország ma is idegen hatalmak érdekeit szolgálja ki	65	23	12
Akkor lett volna igazi rendszerváltás, ha minden magyar kézbe kerül, ami a magyaroké	73	17	10

6. sz. táblázat

Vélemények a rendszerváltásról 3.

	Egyetért	Nem ért egyet	Nem tudja, válaszhiány
Új rendszerváltásra van szükség, amelynek eredményeképpen a magyar nép végre a saját kezébe veheti sorsának irányítását	69	20	11
Új rendszerváltásra van szükség, amelynek során az összes privatizációt felülvizsgálják, és újra állami tulajdonba kerülnek az ország szempontjából legfontosabb gyárak és vállalatok	74	17	9
Új rendszerváltásra van szükség, amelynek eredményeképpen felülvizsgálják mindazt, ami az elmúlt 20 évben történt, és felelősségre vonják azokat a politikai vezetőket, akik ártottak az országnak	73	17	10
Új rendszerváltásra van szükség, amelynek eredményeképpen igazságot szolgáltatnak azoknak, akik az elmúlt 20 év vesztesei voltak	67	20	13

hibák. A képet tovább árnyalja, hogy még azoknak a fele is úgy gondolja, hogy hosszabb távon gyümölcsöző lehet a rendszerváltás, akik szerint ez több kárt okozott az országnak, mint amennyi haszonnal járt. *(5. sz. táblázat)*

A rendszerváltással kapcsolatos, széles körben uralkodóvá vált elutasító attitűdök ismeretében nem meglepő, hogy az elmúlt években rendkívül népszerűvé váltak az „új rendszerváltás" szükségességét hangoztató nézetek. Míg 2002-ben csupán a felnőtt társadalom egyharmada, 2007-ben már közel kétharmada vélekedett úgy, hogy mivel a kilencvenes években nem történt igazi rendszerváltás, ez a feladat még az ország előtt áll. Hasonlóképpen gondolkodik a fiatalok több mint kétharmada is. S hogy mit várnak az új rendszerváltástól a fiatalok? A kilencvenes évek óta lezajlott összes privatizáció felülvizsgálatát és az ország szempontjából legfontosabb gyárak és vállalatok újraállamosítását, politikai felelősségre vonást mindazokkal szemben, akik felelőssé tehetők az elmúlt 20 évben elkövetett hibákért és a rendszerváltás veszteseinek kárpótlását. *(6. sz. táblázat)*

A rendszerváltással összefüggő vélemények előbb ismertetett három dimenzióját együtt vizsgálva kirajzolódnak azok a véleménymodellek, amelyek a huszonévesek rendszerváltással kapcsolatos attitűdjeit szintetizálják.

A 18–30 közötti fiatalok közel fele – 49 százaléka – határozottan és egyértelműen szembehelyezkedik mindazokkal a változásokkal és azok következményeivel, amelyek a nyolcvanas évek vége óta Magyarországon történtek. A fiatalok között legszélesebb körben elfogadott – általunk „populista antikommunistának" nevezett – véleménymodellt képviselők attitűdjei arra utalnak, hogy esetükben sokkal inkább beszélhetünk az elmúlt húsz év történéseinek érzelmi alapú, differenciálatlan elutasításáról, semmint racionálisan végiggondolt álláspontról. Az előbb leírtak azt jelentik, hogy a fiatal generáció minden második tagja lényegében fenntartások nélkül azonosul azzal a Fidesz által generált rendszerkritikával, amely szerint minden, ami az elmúlt húsz évben történt, haszontalan és elvetendő, a mára kialakult társadalmi valóság pedig a létező világok legrosszabbika. Az ekképpen vélekedők szerint Magyarországon nem történt rendszerváltás, mert ma is ugyanazoknak a kezében van a hatalom, akik korábban birtokolták, nem vonták felelősségre az előző rendszer vezetőit mindazért, amit elkövettek, a kommunistákat nem zárták ki egyszer s mindenkorra a hatalomból, nem került sor jóvátételre és reprivatizációra. Számukra az, ami Magyarországon a nyolcvanas évek vége óta történt, nem jelent egyebet, mint a kommunisták hatalomátmentését, az ország kiárusítását és kiszolgáltatását idegen érdekeknek. Mindezek fényében nem meglepő, hogy új rendszerváltást követelnek, amelynek eredményeképpen „a magyar nép végre kezébe veheti saját sorsát", „minden magyar kézbe kerül, ami a magyaroké", visszaállamosítják a legfontosabb gyárakat és vállalatokat. S hogy milyen is lenne az új világ, amely az áhított új rendszerváltás eredményeként megvalósul? Olyan, amelyben Magyarország a maga útját járva nem követné sem a nyugati, sem más országok példáját, amely nem len-

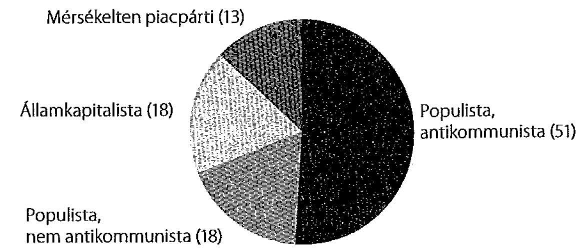
ne sem kapitalizmus, sem szocializmus, hanem valamiféle sajátos harmadikutas magyar fejlődést jelentene. Ebben az áhított rendszerben mindenkinek mindent visszaadnának, amit a kommunisták elvettek tőlük, a volt kommunisták soha többé nem kerülhetnének a hatalom közelébe, az elmúlt évtizedekben lezajlott összes privatizációt felülvizsgálnák, felelősségre vonnák mindazokat a politikai vezetőket, akik ártottak az országnak, és igazságot szolgáltatnak azoknak, akik az elmúlt húsz év vesztesei voltak. Erős és nagy államra vágynak, amely irányítja és felügyeli az üzleti élet és a piac működését, gondoskodik arról, hogy igazság és rend legyen az országban, hogy egyesek ne gazdagodhassanak meg túlságosan, mások pedig ne kerüljenek reménytelen helyzetbe, és eléri, hogy csak olyan bankok működhessenek az országban, amelyeknek az állam a többségi tulajdonosa. Ilyen világról álmodik tehát a mai huszonévesek fele.

Új rendszerváltásra vágyik a fiatalok azon – „populista, nem antikommunista" – csoportja is, a generáció tagjainak 17 százaléka, amely elégedetlenségének fókuszában, az előzőekkel szemben, nem a letűnt Kádár-rendszer „kommunistái" és más haszonélvezői, hanem a rendszerváltást követően kialakult hatalmi elit tagjai állnak. Az e véleménymodellel azonosulók kritikája az elmúlt húsz évre korlátozódik. Nem foglalkoztatja őket az újonnan létrejött elit hatalmának eredete, nem kommunistáznak, és nem teszik felelőssé a Kádár-rendszert a rendszerváltást követő gazdasági nehézségekért. Nem támogatnák a reprivatizációt, de élesen elutasítják a privatizációnak azt a formáját, ahogyan nálunk az állami tulajdon lebontása az elmúlt két évtizedben lezajlott, és a magántulajdonnal szemben általában is fenntartásokkal viseltetnek. Erős és nagy, gondoskodó, igazságtevő államra vágynak, amely újraosztja az elmúlt húsz évben egyszer már leosztott kártyákat, visszaállamosítja a legnagyobb gyárakat és vállalatokat, visszaszerzi a magyaroknak, ami a magyaroké, felülvizsgálja mindazt, ami a nyolcvanas évek vége óta történt, igazságot szolgáltat a veszteseknek, és felelősségre vonja azokat, akik zsákutcába vezették az országot.

Bár nem támogatja lelkesen, ám lényegesen visszafogottabb a rendszerváltás kritikáját illetően, és valamelyest elfogadóbb a kapitalizmussal és a piacgazdasággal szemben a fiatalok azon 17 százaléka, amelynek véleménye a harmadik – „államkapitalistának" nevezhető – modellhez illeszkedik. Az ide tartozók véleményalkotását általában a bizonytalanság és ambivalencia jellemzi, nem látják feketének és fehérnek a rendszerváltással összefüggő problémákat, a legtöbb vizsgált kérdésben inkább a mérlegelő, „is-is" típusú állásfoglalás jellemzi őket. Miközben számos kritikát fogalmaznak meg a rendszerváltással szemben, másoknál jobban bíznak abban, hogy a rendszerváltás hosszabb távon meg fogja hozni a gyümölcsét, és elutasítják azt az álláspontot, hogy mindaz, ami a nyolcvanas évek óta történt, több kárt okozott az országnak, mint hasznot. Az e véleménymodellel azonosulók többsége is a gondoskodó, erős nagy állam eszményét támogatja, amely igazságot és rendet tesz az országban, irányítja és felügyeli a piacot, és gondoskodik arról, hogy egyesek

8. sz. ábra

Rendszerváltás véleménymodellek

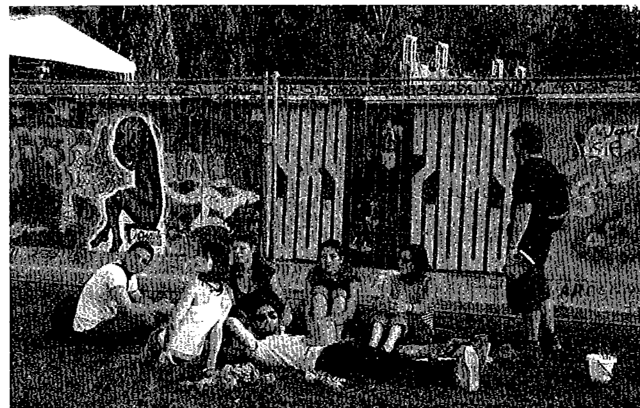

ne gazdagodjanak meg túlságosan, mások pedig ne szakadjanak le végérvényesen.

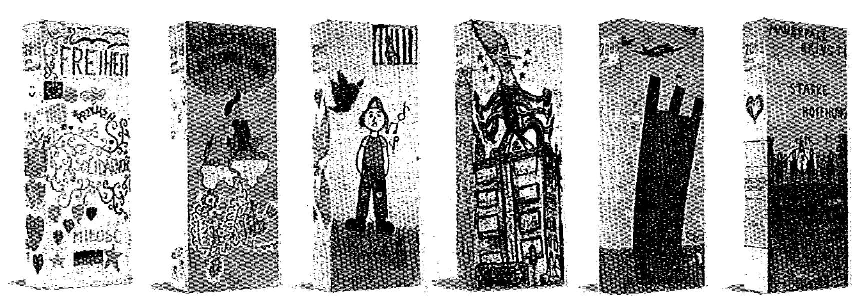
A kirajzolódó véleménymodellek közül az általunk „mérsékelten piacpártinak" nevezett modellel azonosuló 13 százalék támogatja leginkább, helyesebben utasítja el a legkevésbé a piacgazdaságot és a napjainkra kialakult társadalmi-gazdasági viszonyokat. Az ekképpen vélekedők, miközben a lezajlott társadalmi-gazdasági átalakulást kritikusan szemlélik, nem gondolják, hogy új rendszerváltásra lenne szükség, és nem támogatják a „történelem kerekének visszaforgatására" vonatkozó populista elképzeléseket sem. Nem értenek egyet a már lezajlott privatizációk tömeges felülvizsgálatával, a visszaállamosítással és a külföldi tőke kiszorításával sem. Nem támogatják a politikai felelősségre vonást, és nem gondolják azt sem, hogy a mára kialakult rendszer hibái a kommunisták hatalomátmentéséből vagy a számonkérés elmaradásából fakadnának. A fiatalokon belül az e modellben gondolkodók igénylik legkevésbé, hogy a társadalmi és gazdasági élet minden fontos területén az állam játssza a meghatározó szerepet, másoknál elfogadóbbak a magántulajdonnal és privatizációval szemben. *(8. sz. ábra)*

Sziget 2009 (Fotó: Sólyom András)

Sziget 2009 (Fotó: Sólyom András)

Berlin, 2009 *Dominófal*

Harkai Domonkos plakátterve

II. A SZIGETLAKÓK ÉS A RENDSZERVÁLTÁS

A Sziget Fesztivál és a szigetlakók

A Sziget Fesztivál Európa egyik legnagyobb nyári, szabadtéri zenei rendezvénye, amelynek Budapesten a Hajógyári-sziget ad otthont. Az első fesztivált 1993 nyarán Diáksziget néven rendezték. Az ötlet onnan származhatott, hogy már a nyolcvanas években több alkalommal zajlottak ugyanitt rockkoncertek a korabeli mainstreamen kívül eső, kemény rockzenekarok részvételével. 1991-ben a szovjet csapatok kivonulásának megünnepléseként itt rendezték meg a „Viszlát Iván" fesztivált, majd 1993-ban itt került sor a szervezők által a „világ legolcsóbb és legjobb nyaralásaként ajánlott" első „nem tematikus" zenei fesztivál megrendezésére, amely elsősorban rockzenekarok és az alternatív zenei irányzatok képviselőinek nyújtott fellépési lehetőséget. A programot már ekkor is filmvetítések, sportesemények és más kulturális rendezvények egészítették ki, a fesztivál fővédnökségét Göncz Árpád köztársasági elnök vállalta. Az első évben a 43 ezer látogató összesen kétszáz koncertet, nyolcvan filmvetítést és negyven színházi előadást hallgathatott, nézhetett végig. A második évben – 1994-ben – a hazai előadókon kívül már több neves külföldi zenekar is fellépett a Hajógyári-szigeten, amelyet ekkor a legendás woodstoki fesztivál 25. évfordulója alkalmából Euro-Woodstock néven hirdettek, és a külföldi fellépők között több, 25 évvel korábban Woodstockban is fellépett együttes szerepelt. Ebben az évben a fesztivál 350 rendez-

ványére már az előző évi háromszorosa, közel 150 ezer látogató volt kíváncsi. A rendezvények, a fellépők, valamint a látogatók száma is évről évre növekedett. 1995-ben 173 ezren, egy évvel később pedig már több mint 200 ezren váltottak jegyet a fesztiválra. 1997-ben újabb rekordot felállítva már 260 ezer fiatal vett belépőt a huszonnyolc helyszínen lebonyolított közel 800 programra. A dinamikus növekedés eredményeként 2009-ben a látogatók száma megközelítette a 400 ezret, és csaknem 10 százalékuk külföldről érkezett. A Sziget Fesztivál arculata évről évre színesebbé vált, a ma már mindenféle irányzatot képviselő zenei programokat, a társművészetek minden területéről érkezők, valamint a Civil Sziget rendezvényei egészítik ki. Utóbbi célja alapvetően a civil szférában működő szervezetek tevékenységének bemutatása. Itt éppen úgy helyet adnak a homoszexuálisok rendezvényeinek, mint a drogprevenció, az egészségmegőrzés, az emberjogi vagy a romaintegráció problémáival foglalkozó szervezeteknek.

Az elmúlt években vált gyakorlattá, hogy a civil rendezvények egy központi tematika köré szerveződnek. 2009-ben Európa-szerte megemlékeztek a vasfüggöny lebontásának 20. évfordulójáról. Németországban egy éven keresztül számos rendezvény szólt az eseményről, hiszen a németek számára ez egyben a két Németország egyesítésének évfordulóját is jelentette. 2009. november 9-ére, a berlini fal lebontásának 20. évfordulójára Berlinben hatalmas happeningsorozattal emlékeztek az évfordulóra, az esti koncerten olyan világsztárok léptek fel, mint Placido Domingo vagy John Bon Jovi. Az ünnepségen több mint 30 állam- és kormányfő vett részt, Nicolas Sarkozy francia és Gordon Brown angol miniszterelnöktől, Hillary Clinton amerikai külügyminiszteren keresztül Dmitirij Medvegyev orosz elnökig. Nemcsak regnáló politikai vezetők, hanem a fal lebontásában meghatározó szerepet játszott korabeli közéleti szereplők – Helmut Kohl, Lech Wałęsa, Mihail Gorbacsov, Németh Miklós – is meghívást kaptak a Brandenburgi kapunál rendezett nagyszabású ünnepségre, amelyen a zuhogó eső ellenére több százezren vettek részt. Az est nagyszabású szimbolikus akciója annak a 800 darabból álló dominófalnak a ledöntése volt, amelynek minden darabját más és más ország fiataljainak rajzai díszítették. A falat a Potsdamer Platztól a Reichstagig vezető útvonalon építették fel, oly módon, hogy az első dominó ledöntését követően egymás után dőljenek le a hasábok. Az első dominót Lech Wałęsa és Németh Miklós lökte meg, mert – amint Angela Merkel német miniszterelnök mondta – „a lengyel Szolidaritás, a prágai tavasz, a magyar határnyitás és Mihail Gorbacsov reformjai nélkül nem omolhatott volna le a fal". Magyarország neve gyakran hangzott el a megemlékezések során. Nem véletlen, hogy a legendás szakszervezeti vezető, Lech Wałęsa mellett éppen a korabeli magyar miniszterelnöknek, Németh Miklósnak jutott osztályrészéül a megtiszteltetés, hogy a húszéves évfordulón megadja az első lökést a szimbolikus fal összeomlásához. Úgy tűnik Németország, a német állampolgárok hálásabban gondolnak arra, hogy Magyarország először befogadta, néhány hét után pedig kiengedte az országból az NDK-ból Nyugat felé menekülőket, mint amennyire mi

magunk büszkék vagyunk arra, amit Helmut Kohl, korabeli nyugat-német kancellár így fogalmazott: „Magyarország ütötte ki az első téglát a berlini falból".

Miközben 1989-re nemcsak Németországban, hanem szerte Európában a vasfüggöny leomlásának, a szovjet birodalom összeomlásának, Európa újraegyesülésének éveként emlékeztek, Magyarországon vajmi kevés szó esett minderről. Nálunk ugyanis, amint ezt az előbb leírtak és számos nemzetközi összehasonlító kutatás adatai alátámasztják, sokkal inkább kudarc-, semmint sikertörténetként élik meg az emberek a rendszerváltást. A rendszerváltásban való csalódás a posztszocialista országok közül messze nálunk a legnagyobb mértékű. Ebben nyilván szerepet játszik, hogy Magyarországnak volt a legtöbb vesztenivalója, önmagában azonban ez mégsem kielégítő magyarázat arra, hogy míg Lengyelországban vagy Csehországban az emberek alig több mint egyharmada, addig nálunk közel háromnegyede állítja azt, hogy ma rosszabb az élete, mint az államszocialista diktatúra idején volt (amikor egyébként a többség ugyancsak meglehetősen elégedetlen volt az életkörülményeivel). Ugyancsak nálunk vannak a legtöbben, akik a rendszerváltást pusztán az elitek hatalomátmentéseként, az ország kiárusításaként élik meg, és ma már az emberek kétharmada úgy véli, valójában nem is történt rendszer-, hanem csupán gengszterváltás. Pedig az állami tulajdon lebontása, a privatizáció és a piacok megnyitása nyilván máshol sem zajlott sokkal ízlésesebben és igazságosabban, mint nálunk. Ám miközben a társadalmi és politikai feszültségek nem voltak kisebbek a többi posztszocialista országban sem, mégis Lengyelország, Csehország és Szlovákia sikertörténetként, Magyarország kudarcként éli meg a változásokat. A rendszerváltással kapcsolatos elégedetlenség társadalmi szembenállássá fokozódott, és immár nem a konkrét átalakulási folyamat kritikájaként, hanem a demokrácia és a piacgazdaság tagadásaként fogalmazódik meg a többség gondolkodásában.

Éppen ezért volt különös jelentősége annak, hogy 2009-ben, az ekkor már több mint 400 ezer látogatót fogadó Sziget Fesztivál civil rendezvényeit a rendszerváltás emlékezetének szentelték.

Mielőtt azonban részletesen rátérnénk annak ismertetésére, hogy mit tudtak és hogyan gondolkodtak a 1989-es évről a fesztiválon szórakozó fiatalok, érdemes áttekintenünk, hogy kik is ők, hogyan írhatók le a szociológia nyelvén, milyen társadalmi-demográfiai jellemzők mentén simulnak bele, és melyek mentén különböznek saját korosztályuk általános jellemzőitől.

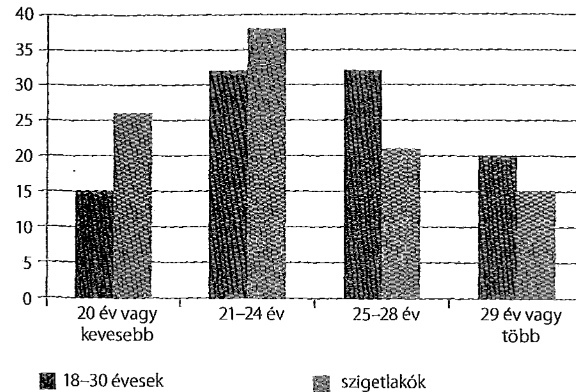
Kik azok a szigetlakók?

A 18–30 éves korosztály egésze és a mintába került szigetlakók nemek szerinti összetétele nagyjából megegyezik, a férfiak és a nők aránya mindkét populáció esetében megközelíti az 50–50 százalékot.

Ami az életkor szerinti összetételt illeti, itt már jelentős eltérések tapasztalhatóak a vizsgált minták tagjainak köré-

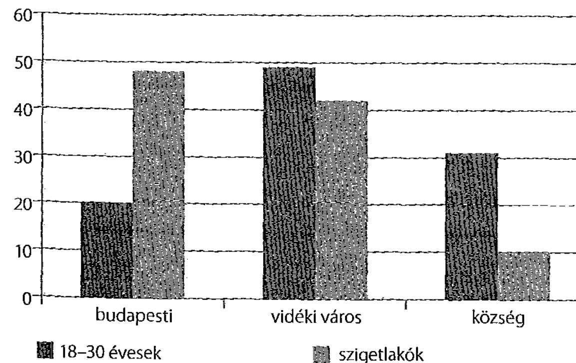
9. sz. ábra

Életkor szerinti megoszlás
a 18–30 évesek és a szigetlakók körében (%)

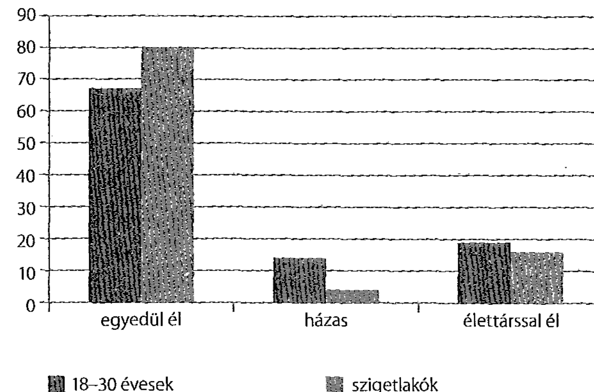
10. sz. ábra

Lakóhely szerinti megoszlás
a 18–30 évesek és a szigetlakók körében (%)

11. sz. ábra

Családi állapot szerinti megoszlás
a 18–30 évesek és a szigetlakók körében (%)

ben. *(9. sz. ábra)* Nem meglepő, hogy a sziget-lakók körében a fiatalabb korosztályok felülreprezentáltak, a Szigetre látogatók átlagos életkora lényegesen alacsonyabb.

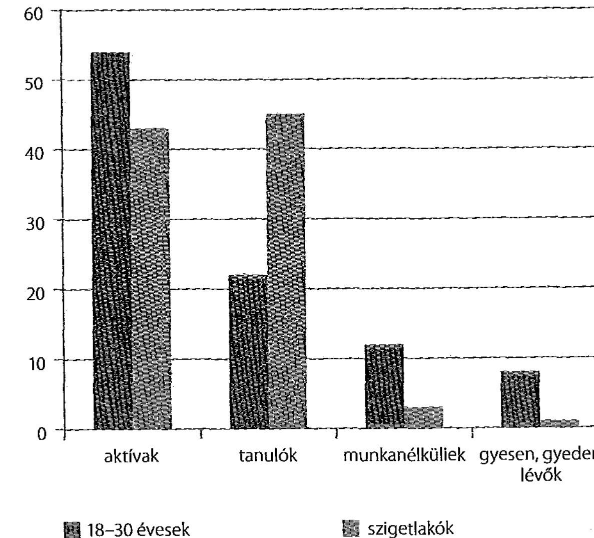
Ugyancsak lényeges különbségek mutatkoznak a szigetlakók és saját korosztályuk egészének lakóhely szerinti összetételébe.; A Sziget Fesztivál alapvetően az urbánus, ezen belül is a fővárosi fiatalok szórakozóhelye. *(10. sz. ábra)*

A Sziget Fesztivált elsősorban a még családalapítás előtt álló, egyedül élő fiatalok látogatják. *(11. sz. ábra)*

Nem meglepő, hogy társadalmi aktivitás tekintetében is jelentős különbségek mutatkoznak a 18–30 éves korosztály egésze és a Sziget Fesztivál látogatói között, hiszen a fesz-

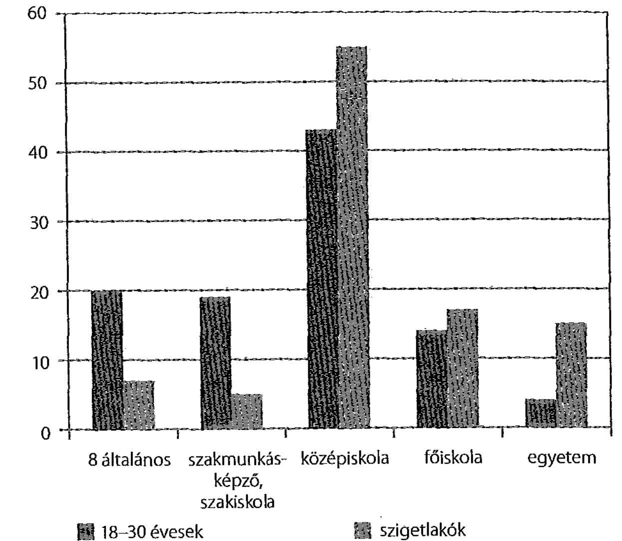
12. sz. ábra

Társadalmi aktivitás szerinti megoszlás
a 18–30 évesek és a szigetlakók körében (%)

13. sz. ábra

Iskolai végzettség szerinti megoszlás
a 18–30 évesek és a szigetlakók körében

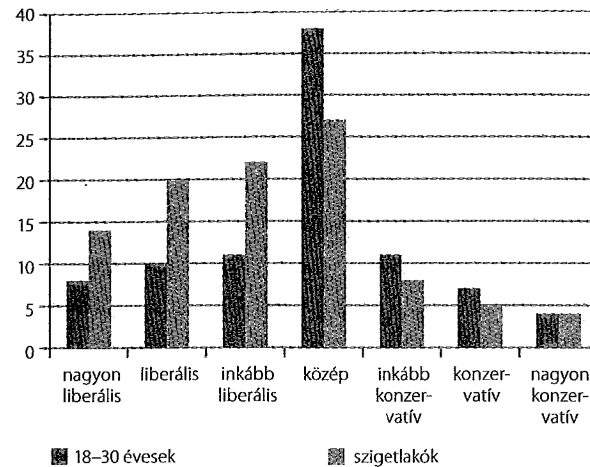

tivál egy hete közismerten nem csupán szórakozás, hanem életforma is. Akiknek munkahelyük van, azok – a hétvégétől eltekintve – csak éves szabadságuk terhére múlathatják az időt a Szigeten, és a kisgyermekesek számára is komoly akadályokba ütközik a fesztiválon való részvétel. A korábban Diáksziget néven is emlegetett rendezvénysorozat közönségének derékhadát kezdetektől a tanulók jelentik, kétszer annyian képviseltetik magukat ebben a körben, mint korosztályuk egészében. A fiatalok más inaktív rétegekhez tartozó tagjai viszont – munkanélküliek, gyesen, gyeden lévők – érthető módon csak elvétve fordulnak meg a Sziget Fesztiválon szórakozók körében. *(12. sz. ábra)*

Ugyancsak látványos különbségek mutatkoznak az iskolai végzettség tekintetében: a fesztivál látogatói saját korosztályuk magasabban képzett tagjai közül kerülnek ki, ebben a körben lényegesen magasabb az érettségizettek, a felsőfokú oktatási intézményben tanulók és a diplomások aránya. *(13. sz. ábra)*

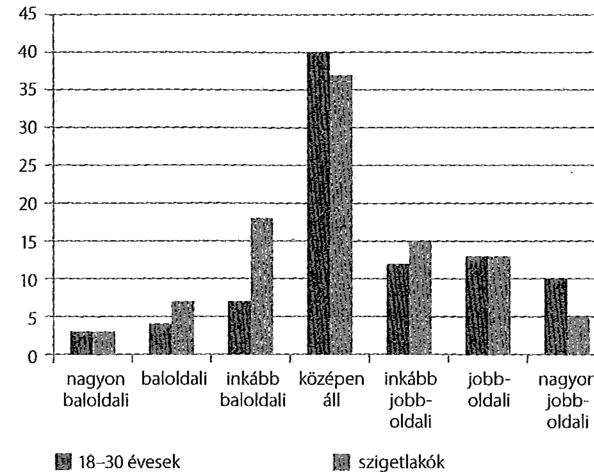
14. sz. ábra

Önbesorolás a liberális–konzervatív skálán
a 18–30 évesek és a szigetlakók körében (%)

15. sz. ábra

Önbesorolás a bal–jobb skálán
a 18–30 évesek és a szigetlakók körében (%)

Ha az előbbieket azzal is kiegészítjük, hogy míg a 18–30 éves korosztály tagjainak 22 százaléka, addig a Sziget Fesztivál közönségének közel fele – 46 százaléka – jelenleg is tanuló, és többségük valamelyik felsőoktatási intézmény hallgatója, akkor a képzettségi szintbeli különbségek még erőteljesebbé válnak. Azok közül, akik a Sziget látogatói közül még tanulói státusban vannak, a legtöbben – 21 százalék – valamilyen gazdasági vagy műszaki – 18 százalék – felsőoktatási intézménybe járnak. 16 százalékuk bölcsész pályára készül, 13 százalékuk valamelyik felsőoktatási intézmény társadalomtudományi szakára jár, 6 százalékuk művészeti főiskola vagy egyetem hallgatója, 5–5 százalékuk pedig pedagógus, informatikus, illetve természettudós lesz. A szigetlakók körében a már felsőfokú képzettséget szerzettek közül a legtöbben közgazdasági jellegű diplomával rendelkeznek – 25 százalék –, a bölcsészek aránya ebben a körben 15, a pedagógusoké 13, a mérnököké 12 százalék, a jogászoké 8, a társadalomtudományi diplomával rendelkezőké pedig 7 százalék.

Az eddig elmondottak, valamint a Sziget Fesztivál belépőjegyárainak ismeretében nem meglepő, hogy a Sziget közönsége lényegesen jobb anyagi körülmények között él,

mint saját korosztályának átlaga. Míg a valamiféle jövedelemmel rendelkező 18–30 évesek átlagos havi jövedelme 53 ezer forint (ebben a tanulók ösztöndíj és diákhitel bevételei is beleértendőek), addig a lényegesen alacsonyabb társadalmi aktivitási mutatójú fesztivállátogatók esetében ugyanez az átlag 78 ezer forint. A fesztivállátogatók családjainak anyagi háttere is lényegesen biztonságosabbnak tűnik: utóbbiak esetében a családok átlagos nettó havi bevételei meghaladják a 260 ezer forintot, a huszonévesek családjaiban az átlagos nettó havi jövedelem lényegesen alacsonyabb, mindössze 147 ezer forint.

A Fesztivál látogatói nemcsak az objektív társadalmi-gazdasági mutatók, hanem a politikához való viszonyuk és politikai preferenciáik mentén is különböznek saját korosztályuk átlagától.

A Sziget Fesztivál közönsége lényegesen jobban érdeklődik a politika iránt, aktívabb, és különböznek ideológiai orientációi és pártválasztásai is az átlagos huszonévesekétől.

Ami az ideológiai orientációkat illeti, mind a liberális–konzervatív, mind pedig a baloldali-jobboldali skálán látványos eltérések mutatkoznak a két vizsgált populáció között. Összességében a Sziget látogatói liberálisabbak és korosztályuk átlagánál inkább rokonszenveznek a baloldallal. Míg a huszonévesek kevesebb mint egyharmada, addig a Szigeten megkérdezettek több mint fele vallja magát inkább liberálisnak, mint konzervatívnak. Azt, hogy a Sziget látogatói ideológiailag elkötelezettebbek korosztályos társaiknál az is jelzi, hogy közülük 10 százalékkal kevesebben helyezték magukat középre a liberális–konzervatív skálán, mint generációjuk tagjai. *(14. sz. ábra)*

Hasonlóan látványos különbségek mutatkoznak a bal–jobb skálán történt önbesorolás esetében is. *(15. sz. ábra)*

Mindezek fényében nyilvánvaló, hogy amikor a Sziget Fesztivál lakóinak a rendszerváltással kapcsolatos ismereteit és véleményét elemezzük, akkor nem általában a huszonéves korosztályról, hanem e generáción belül egy speciális szubkultúra tagjairól beszélünk, akiknek a véleménye mégis kiemelkedően fontos, hiszen közülük kerül ki a jövendő középosztály gerince, így az ő mentalitásuk, gondolkodásuk, véleményük meghatározó lesz a jövő Magyarországa számára.

A gulyáskommunizmustól a kommunista gulyásig

Arra a kérdésre, hogy mettől meddig tartott a magyar történelemben a Kádár János nevével fémjelzett korszak, a Szigeten megkérdezett fiatalok alig több mint egynegyede – 28 százaléka – tudott többé-kevésbé helyesen válaszolni. Az általunk megkérdezettek 6 százaléka úgy tudja, hogy Kádár János országlása 1956 előtt, a negyvenes évek végén, illetve az ötvenes évek elején kezdődött, ugyanakkor 15 százalékuk csak a hetvenes-nyolcvanas évekkel köti össze Kádár nevét.

A kérdésre, hogy mi volt Magyarország államformája a

7. sz. táblázat

Asszociációk a szocializmusra

	válaszolók arányában (N=375)	*említések arányában (N=681)*
Valamilyen tárgy, szimbólum (Trabant, lakótelep, vörös csillag stb.)	23	14
Kommunizmus	20	13
Diktatúra, terror, elnyomás	16	9
Szocializmus	16	9
Gulyáskommunizmus	15	9
Jólét	13	7
Biztonság	9	5
Teljes foglalkoztatottság	9	5
Puha diktatúra	9	5
Legvidámabb barakk	8	4
Félelem	6	3
Eladósodás	5	3
Cenzúra, véleményszabadság korlátozása	5	3
Hazugság	4	2
Tervgazdálkodás	3	2
Valamilyen művészeti alkotás (pl. *A tanú*)	3	2
Szovjet megszállás	3	2
Bezártság, nem lehetett utazni	3	2
Állami tulajdon	2	1
Frizsiderszocializmus	2	1
Elszigeteltség	2	1
Hiány	2	1
„Addig jó, míg Kádár él"	1	
		100

rendszerváltás előtt, interjúalanyaink kétharmada adott helyes választ a „népköztársaság" államformát megnevezve, arra válaszolva pedig, hogy magának a rendszernek mi volt a neve, 50 százalék a „szocializmus", 10 százalék a „terror", 4 százalék pedig az „államszocializmus" megjelöléssel válaszolt. A többiek vagy nem nevezték meg a rendszert, vagy valami egészen más elnevezést használtak.

A Kádár-korszak politikusait a mai huszonévesek már hírből sem igazán ismerik. Amikor arra kértük a Sziget Fesztivál látogatóit, hogy nevezzenek meg olyan politikusokat, akiknek meghatározó szerepük volt azokban az időkben, akkor a többségüknek – Kádár Jánosén kívül – egyetlen név sem jutott eszébe, és alig 30 százalék volt azok aránya, akik a rendszer névadóján túl legalább egy politikust meg tudtak nevezni. Az említések között összesen 16 név szerepel, a legtöbben – a kérdésre válaszolók 15 százaléka – Aczél Györgyöt említették. Csaknem ugyanennyien voltak, akiknek Grósz Károly jutott eszébe, a rendszerváltás idején és azt követően is aktívan politizáló Horn Gyulát, Németh Mikóst, Pozsgay Imrét, Szűrös Mátyást csak feleannyian – 6–8 százalék – vagy még kevesebben említették. Marosán György, Biszku Béla vagy Losonczy Pál neve már semmit nem jelent a mai fiatalok számára, és Apró Antalra is csak unokájának férje, a korábbi miniszterelnök, Gyurcsány Ferenc miatt „emlékeznek" néhányan.

Ami a kádárizmus megítélését illeti, bár a Sziget Fesztivál közönsége kritikusabban vélekedik a Kádár-rendszerről, mint a huszonévesek általában, akinek egyáltalán van véleménye, az inkább pozitív vagy semleges, semmint negatív képet formál ezekről az évtizedekről. A megkérdezettek egyötödének vagy semmi nem jutott eszébe a Kádár-korszak kifejezés hallatán, vagy nem akart válaszolni a kérdésre. Azok közül, akik adtak valamilyen értékelhető választ arra a kérdésre, hogy mi jut eszükbe, ha a Kádár-korszak kifejezést hallják, minden harmadik fiatal asszociált alapvetően negatív dolgokra. A leggyakrabban előforduló negatív töltetű fogalmak a diktatúra, terror, elnyomás és a félelem voltak. *(7. sz. táblázat)*

A megkérdezettek 10 százaléka nagyjából azonos arányban említett pozitív és negatív vonásokat a rendszerrel összefüggésben, 21 százalékuknak pedig jó dolgok – jólét, biztonság, teljes foglalkoztatottság – jutottak eszébe a Kádár-rendszerre gondolva. 18 százalék értéksemleges dolgokra, elsősorban tárgyakra – Trabant, úttörővasút, Zánka –, szimbólumokra – vörös csillag –, vagy művészeti alkotásokra – *A tanú* – asszociált. És voltak, akiknek speciális családi vagy egyéni emlékek, élmények jutottak eszébe: „Csókolózó emberek", „Nagyapám a metróban dolgozott, és ő kísérte el Kádárt a WC-re, amikor lement meglátogatni a metrót". „Nagyanyám kapott egy értesítést, hogy köszönjük, hogy kilenc ellenséget szült a hazának", „Koncz Zsuzsa lemezei", „Keveset lehet erről tudni, az iskolában egyáltalán nem tanítják". Hasonló válaszokat kaptunk akkor is, amikor arra kértük interjúalanyainkat, sorolják fel, szerintük mik voltak a Kádár-rendszer legfontosabb jellemzői. A kérdésre válaszolók közül legtöbben – 21 százalék – a teljes foglalkoztatottságot, azt hogy „mindenkinek volt munkája" tartják a korszak legfontosabb sajátságának. A rendszer második leggyakrabban említett jellemzői a terror és a diktatúra, a harmadik pedig ennek speciálisan magyar változata – az ambivalens értéktartalmú – „puha diktatúra" volt.

A Kádár-rendszerrel kapcsolatos átlagosnál erőteljesebb kritikai attitűdöt jelzik azok a válaszok is, amelyek a rendszerrel összefüggő pozitív állítások elfogadását, illetve elutasítását jelzik. Ezeket a kérdéseket az elmúlt másfél évtizedben számos alkalommal feltettük egy-egy ezerfős országos reprezentatív minta tagjainak is, és az összehasonlításból egyértelműen az derül ki, hogy a Sziget Fesztivál látogatói mind a felnőtt lakosság, mind pedig saját korosztályuk átlagánál lényegesen negatívabban ítélik meg a kádárizmust. Amint az előbbiekben részletesebben is szó volt erről, országos szinten mind a felnőtt lakosság, mind pedig a huszonévesek többsége úgy gondolja, hogy összességében a Kádár-rendszer idején jobb volt az élet Magyarországon, mint a rendszerváltást követően. A Sziget látogatói körében azonban jelentős kisebbségben van ez a vélemény: mindössze minden tízedik általunk megkérdezett fiatal tette le egyértelműen emellett a vélemény mellett a voksát. A kérdésre válaszolók többsége egyértelműen elutasítja ezt a véleményt, egyharmad részük pedig ambivalens álláspontot foglalt el a kérdés megítélésében. Hasonlóan nagy szakadék tátong a rendszer igazságosságával kapcsolatos legenda elfogadottságát illetően is a liberális szigetlakók és a felnőtt korosztály egészének ítéletalkotásában. Míg a felnőtt lakosság 42 százaléka egy-

8. sz. táblázat

A társadalmi-gazdasági rendszerrel kapcsolatos állítások elfogadottsága a felnőtt lakosság, a 18–30 évesek és a szigetlakók körében

	Egyetértők aránya		
	Felnőtt lakosság (országos reprezentatív minta 2007)	*18–30 évesek (országos reprezentatív minta 2009)*	*szigetlakók (2009)*
A kapitalizmus nem tökéletes, de a létező rendszerek közül az emberek élete mégis ott a legjobb	25	21	32
Alapvetően fontos, hogy az állam ne avatkozzon be az emberek magánéletébe	43	34	61
A történelem bebizonyította, hogy a kapitalizmus és a szocializmus is csődbe juttatja az országot. Magyarországnak egy saját, harmadik fejlődési útra lenne szüksége	50	42	30
A nagyobb gyárakat és vállalatokat nem szabadott volna magánkézbe adni	66	67	47
A kapitalizmus megvalósítása Magyarországon több kárt okoz, mint amennyi haszonnal jár	33	30	15
Az egész társadalom felelőssége, hogy mindenkinek megfelelő lakása és jövedelme legyen	57	–	35
A gazdasági élet állami felügyeletét a rendszerváltás után is meg kellett volna őrizni Magyarországon	45	–	29
Az államnak a jelenleginél sokkal aktívabb szerepet kellene vállalnia a társadalom életében, hogy senki ne kerülhessen hátrányos helyzetbe	59	–	40

értelműen az „igazságos Kádár János" legenda elfogadása mellett tette le a voksát, addig a Szigeten szórakozó fiataloknak mindössze 8 százaléka fogadta el ezt az állítást.

A szigetlakók sajátos – a felnőtt lakosság és korosztályuk átlagáétól is szignifikánsan különböző – világlátását igazolják a vizsgált populáció kapitalizmushoz, magántulajdonhoz való – saját korosztálya egészétől – eltérő viszonya, és a társadalom számára kívánatosnak tartott társadalmi-gazdasági viszonyokról alkotott jelentősen különböző elképzelése is.

A *8. sz. táblázat*ba foglalt kijelentésekkel egyetértő különböző populációk körében megmutatkozó jelentős eltérés jelzi, hogy a szigetlakók a többségnél piacpártibb, a kapitalizmussal elfogadóbb, az állam szerepével összefüggésben liberálisabb álláspontot foglalnak el.

A Szigeten megkérdezett fiatalok több mint háromnegyede részben vagy teljesen elfogadja azt az állítást, hogy bár a kapitalizmus nem tökéletes, a létező rendszerek közül mégis a legelfogadhatóbb életfeltételeket teremti meg a társadalom tagjai számára. Interjúalanyaink a többségénél elfogadóbb álláspontot foglalnak el a magántulajdonnal kapcsolatban is, és ebben a körben lényegesen többen utasítják el a társadalom egészében egyébként egyre népszerűbb, ún. harmadikutas magyar fejlődésre vonatkozó elképzeléseket is. Másképpen gondolkodnak az állam szerepéről is: láthatóan saját korosztályuk átlagánál fontosabbnak tartják az egyéni autonómiát és az emberek saját sorsukért viselt felelősségét.

Ki mit tud?

Peresztrojka és glasznoszty – a rendszerváltás nemzetközi színpadán

„Hallottam, nagymamámék meséltek erről. Valami vérengzés volt, de nem fog eszembe jutni."
„Szovjet politikai program, közelebb kell vinni az embereket a szocializmushoz."
„Orosz szán"
„Hruscsov jelszava"
„Orosz országgyűlés"
„Oligarchák"
„Megszállás"
'A parlament működését ellehetetleníteni"
„Valaki, aki felrobbantott egy hidat"
„Peresztrojka=hazudjunk, amennyit tudunk. Glasznoszty= az elvtársért élek."
„Peresztrojka=szovjet rendszerváltás. Glasznoszty=lengyel rendszerváltás."
„Gazdasági szervezés, az emberek egy tömbbe verése"
„Népuralom"
„Orosz–amerikai együttműködés"
„Vodka"

Ilyen és ezekhez hasonló válaszokat is adtak interjúalanyaink arra kérdésre, hogy mi jut eszükbe a nyolcvanas évek közepének két politikai kulcsfogalma, a peresztrojka és a glasznoszty hallatán. A peresztrojka (átépítés, átalakítás) a Szovjetunióban 1985-ben elindított gazdasági–társadalmi reformcsomag volt, bevezetése a Szovjet Kommunista Párt (SZKP) korabeli főtitkára, Mihail Gorbacsov nevéhez fűződik. A peresztrojka célja az akkor már hosszú évek óta stagnáló szovjet gazdaság fejlődőképességének helyreállí-

tása volt, ami elképzelhetetlen volt a gazdaság működésének nyitottabbá, átláthatóbbá és rugalmasabbá tétele nélkül. Mivel a Szovjetunió ekkorra jószerivel belerokkant az Egyesült Államokkal folytatott több évtizedes fegyverkezési versenybe, amely számára nyilvánvaló kudarccal végződött, a nyolcvanas évek közepére világossá vált, hogy az ország és a birodalom talpon maradásának első számú feltétele a minden erőforrást felemésztő fegyverkezési verseny lezárása. Ehhez pedig arra volt szükség, hogy rendezze viszonyát az Egyesült Államokkal. A peresztrojka tehát nemcsak a Szovjetunió belső társadalmi-gazdasági viszonyainak, hanem külpolitikájának reformját is célul tűzte ki. A belső reformok azonban értelemszerűen nem állhattak meg a gazdaság átalakításánál, a nyitottságnak a társadalom minden szegmensében érvényesülnie kellett. A politikai döntéshozatal folyamatának átláthatóbbá, nyíltabbá tétele, az információk szabadabb áramlása, a vélemény- és szólásszabadság megvalósulásának irányába tett lépések együttesét fejezte ki a glasznoszty (nyíltság, nyitottság) fogalma. Az információk korábbinál szabadabb áramlása nemcsak a jelen, hanem a múlt megismerését, a szovjet birodalom szörnyűséges történetével kapcsolatos ismeretek egy részének felszabadítását is magában foglalta. S bár a szovjet múltat feltáró tények csak szórványosan csordogáltak, ez is sokkolta az embereket, és a birodalom gazdasági teljesítőképességnek rohamos romlása mellett a múlt felszabadítása játszott meghatározó szerepet abban, hogy a folyamatok – a gorbacsovi elképzelésekkel szemben – nem a rendszer megjavítása, hanem összeomlása irányába fordították a szovjet birodalmat. Mindeközben a nyolcvanas évek végére a peresztrojka és a glasznoszty szellemének megfelelően, Mihail Gorbacsov – a korábban csak lózungok szintjén hangoztatottal szemben – ténylegesen elismerte a népek önrendelkezési jogát, és egyértelművé tette, hogy a Szovjetunió sem katonai, sem adminisztratív eszközökkel nem fog beleavatkozni az ún. szocialista országok belügyeibe. Ezzel lényegében zöld jelzést adott az akkoriban már roskadozó birodalomhoz tartozó országoknak az önállósulásra. Mindezek fényében nem meglepő, hogy a szovjet birodalomhoz tartozó országok polgárai számára a nyolcvanas évek közepén a peresztrojka és glasznoszty kifejezések egyet jelentettek a diktatúra végével, a szabadság, a függetlenség és a demokrácia ígéretével. E két „jövevényszó" az emberek mindennapjainak főszereplőjévé vált, gyakorlatilag nem volt olyan nap, amikor a napilapok hasábjain, az elektronikus média híreiben ne szerepeltek volna e kifejezések, amelyek jelentését rövid idő után már senkinek nem kellett magyarázni. A peresztrojka és glasznoszty politikájának meghirdetése a rendszerváltáshoz vezető út első, és talán legfontosabb lépéseit jelentette. E két fogalom, viszonylag részletesen kifejtve, az összes középiskolai történelemkönyvben a korszak meghatározó jellemzőjeként szerepel, ezért nem tűnt túlzott elvárásnak afelől érdeklődni interjúalanyaink körében, hogy ismerik-e a kifejezéseket, és tudomásuk szerint mit jelentenek.

A Szigeten megkérdezett huszonévesek több mint fele – 56 százaléka – számára semmit nem jelent a peresztrojka kifejezés. Egy részük arra ugyan emlékszik, hogy valaha,

valahol hallotta már ezt a szót, arról azonban semmit nem tudtak mondani, hogy kihez köthető, és mit jelent. Azok közül, akiknek mondott valamit a fogalom, 40 százalék a „változás", „változtatás", „átalakítás", „megreformálás" kifejezésekkel kötötték össze, és ugyanennyien voltak, akiknek a szó hallatán Gorbacsov neve jutott eszébe. Ugyanakkor a kifejezésről az összes megkérdezett 10 százaléka, és a fogalmat ismerők közül is csak minden negyedik asszociált a szó hallatán egyszerre Gorbacsovra és az átalakítás, a reform fogalmára.

A glasznoszty a peresztrojkánál is kevesebbek számára jelent valamit. A szigetlakók közül alig minden negyedik megkérdezett válaszolta azt, hogy hallotta már ezt a kifejezést, és eszébe is jut róla valami. Közülük azonban csupán minden második – az összes megkérdezett alig több mint 10 százaléka – gondolt a glasznoszty szó hallatán a nyíltság, nyitottság vagy ezekhez hasonló tartalmú fogalmakra. Gorbacsov nevét pedig ennél is kevesebben említették ebben az összefüggésben. Mindössze a megkérdezett fiatalok 3 százaléka volt, aki nagyjából helyesen írta körül a fogalom jelentését és Gorbacsov neve is eszébe jutott róla.

A rendszerváltással összefüggésben már többeknek „beugrott" Gorbacsov neve. Amikor azt kértük interjúalanyainktól, hogy nevezzenek meg olyan külföldi politikusokat, akiknek fontos szerepük volt a kelet-közép-európai rendszerváltásban, a legtöbben – a kérdésre válaszolók közül csaknem minden második, az összes megkérdezett közül minden harmadik – az SZKP volt főtitkárának nevét említette. Ugyanakkor azonban az összes megkérdezett egyharmadának egyetlen, a rendszerváltásban fontos szerepet játszott külföldi politikus sem jutott eszébe, és Gorbacsovon kívül csak elvétve fordultak elő más nevek. A második leggyakrabban említett Helmut Kohl volt, őt minden tizedik interjúalanyunk említette, Lech Wałęsa és George Bush nevével a válaszok 7, Vaclav Haveléval pedig 6 százalékában találkoztunk.

Ha maguktól nem is jutott túl sok rendszerváltó politikus interjúalanyaink eszébe, nagyobb tájékozottságról tettek tanúbizonyságot akkor, amikor egyenként, név szerint kérdeztünk rá ugyanezekre a közéleti szereplőkre. Arra voltunk kíváncsiak, hogy hallották-e már az adott nevet, és mi jut eszükbe róla.

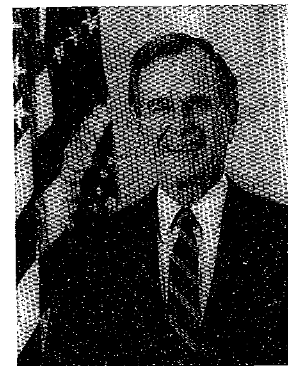
Bár ma már sokan hajlamosak megkérdőjelezni szerepének fontosságát, húsz év távlatából is egyértelmű, hogy Mihail Gorbacsov a rendszerváltás főszereplője volt. 1985-ben lett a Szovjet Kommunista Párt főtitkára, majd a Szovjetunió elnöke. Hatalomra kerülése után – alapvetően külső és belső gazdasági kényszerítő körülmények hatására – nekilátott a szovjet gazdasági és politikai élet átalakításának. Kinevezése után nem sokkal bejelentette, hogy a szovjet gazdaság stagnálása olyan mértéket öltött, hogy szükség van teljes átszervezésére. Gorbacsov első jelentős reformja az 1985-ös alkoholreform volt, amellyel a Szovjetunió-szerte hatalmas méreteket öltő népbetegség, az alkoholizmus visszaszorítása volt a célja. A vodka, a bor és a sör árát jelentősen megemelték, forgalmazásukat korlátozták. Azokkal szemben, akiket a munkahelyükön vagy köz-

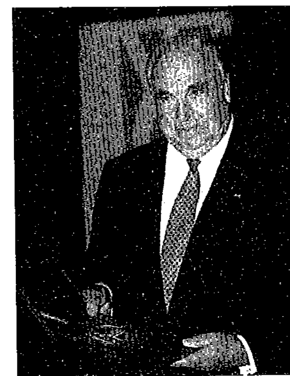
területen részegen találtak, eljárást kezdeményeztek. Betiltották az alkoholfogyasztást a nagy távolságú vonatokon és nyilvános helyeken. Több ismert alkoholgyárat bezártak, lebontottak. A politikai reformok első lépéseként Gorbacsov számos személyi változást hajtott végre a legfelső vezetésben, igyekezett megszabadulni a brezsnyevi keményvonalas politika képviselőitől, akik minden erejükkel megpróbálták akadályozni a változásokat. A gazdasági modernizáció és a társadalom nyitottabbá tétele érdekében megvalósított reformlépések – Gorbacsov szándékától függetlenül – rövid idő alatt elindították a szovjet rendszer bomlását a birodalom összes országában. Gyökeres változást kezdeményezett az ekkorra már rendkívül meggyengült Szovjetunió külpolitikájában is, a szembenállás felől az együttműködés irányába tett lépéseket mind az Egyesült Államok, mind pedig Nyugat-Európa felé. Több nyugati vezetővel alakított ki kitűnő kapcsolatot, közöttük Margaret Thatcherrel, akinek megjegyzése: „Szeretem Gorbacsovot. Tudunk együttműködni", bejárta a világsajtót. Kiváló kapcsolatot alakított ki Helmut Kohl nyugat-német kancellárral és Ronald Reagan amerikai elnökkel is. 1986 októberében az izlandi Reykjavíkban került sor arra a Gorbacsov–Reagan csúcstalálkozóra, amelynek eredményeként 1987-ben aláírták a Közép-hatótávolságú Nukleáris Egyezményt, ami a Szovjetunió gazdasági meggyengülésében kulcsszerepet játszó fegyverkezési verseny végét jelentette.

Gorbacsov 1988 februárjában döntött a szovjet csapatok Afganisztánból való távozásáról is. Az akkor már tíz éve folyó kilátástalan háborúban 28 ezer szovjet katona vesztette életét. Szintén 1988-ban jelentette be Gorbacsov, hogy a Szovjetunió szakít a Brezsnyev-doktrínával, és lehetővé teszi a szovjet fennhatóság alatt álló kelet-közép-európai országoknak, hogy saját belügyeiket maguk intézzék. Gorbacsovnak ez a külpolitikai döntése bizonyult a legmesszebb mutató változtatásnak, és az államszocialista diktatúrák összeomlásához vezetett. A szovjet hegemónia lazulása Kelet-Európában szükségszerűen elvezetett a hidegháború befejeződéséhez, és e történelmi fejlemény érdekében tett lépései elismeréseként 1990-ben Nobel-békedíjjal tüntették ki. 1991 augusztusában a szovjet rendszert védelmező kommunista vetélytársai sikertelen puccsot kíséreltek meg ellene. Ennek nyomán betiltotta és feloszlatta a Szovjetunió Kommunista Pártját. Miután nem sikerült megakadályoznia a szovjet köztársaságok önállósulási törekvéseit, 1991. december 25-én lemondott a Szovjetunió elnöki tisztségéről.

„Orosz pártfőtitkár, egyből a kettőbe kapcsolt."
„Megpróbálta megakadályozni a rendszerváltást, még tartani próbált minket a Szovjetunióban."
„Leült piálni Antallal meg Orbánnal, és elosztották mi marad az oroszok kezében."
„Ukrán volt."
„Szerb volt vagy boszniai, egy állat volt az eszmék miatt, amiket vallott."
„A Központi Bizottság elnöke talán."
„A szájon csókolós kép maradt meg a törikönyvből."

A peresztrojka és glasznoszty atyjának, a szovjet rendszerváltás elindítójának, Mihail Gorbacsovnak a nevét a többség ismerte, mindössze 14 százalék volt azok aránya, akiknek semmit nem mondott ez a név. Gorbacsovról a többségnek csak az jutott eszébe, hogy szovjet politikus volt, 36 százalék volt azok aránya, akik a rendszerváltással, és 10 százalék azoké, akik a szovjet birodalom összeomlásával is összefüggésbe hozták a nevét. **GEORGE H. W. BUSH** 1989–1993 között volt az Amerikai Egyesült Államok elnöke. Ő volt az első amerikai elnök, aki – 1989 nyarán – hivatalos látogatást tett Magyarországon. A világ vezető nagyhatalmát irányító elnök látogatása a változásokat támogató gesztus volt a rendszerváltás éllovasainak számító Lengyelország és Magyarország felé. A Parlament előtt, zuhogó esőben, előre megírt beszédét eltépve, a protokolláris mondatokat mellőzve méltatta Magyarország érdemeit abban a folyamatban, amelynek eredményeként véget érhet Európa megosztottsága. Néhány héttel később az Egyesült Államok nevében id. George Bush írta alá a máltai szerződést, amely véglegessé és visszafordíthatatlanná tette az 1988-ban elindult változásokat.

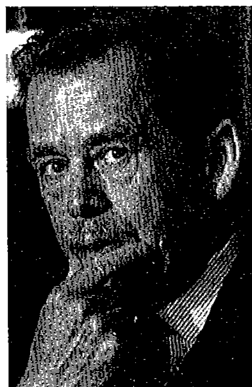

HELMUT KOHL, a két Németország újraegyesítésének atyja a rendszerváltás megkerülhetetlen alakja, aki a berlini fal 1989. november 9-én történt lebontása után felismerte, hogy történelmi lehetőség nyílt az ország egységének helyreállítására. És ő volt az, aki Mihail Gorbacsov, de mindenekelőtt François Mitterrand és Margaret Thatcher ellenállását leküzdve harcolt ennek megvalósításáért. Kemény tárgyalásokat folytatott Moszkvában és a Kaukázusban, Párizsban és Londonban, hogy a két német állam egyesüléséhez megszerezze a Szovjetunió, Franciaország és Nagy-Britannia támogatását. Így azután a tényleges egyesülés napja, 1990. október 3. életművének megkoronázása volt. Ha az egykori NDK-s tartományok számára általa jövendölt gyors felvirágzás nem is következett be, elkötelezettségét és jó szándékát senki nem vonhatta kétségbe. Erre utalt az is, hogy minden csalódás és elégedetlenség ellenére, 1994-ben még egyszer sikerre vezette pártját, a kereszténydemokrata CDU-t a parlamenti választásokon. Emellett 1991-ben Maastrichtban Kohl volt az egyik legfőbb szószólója az Európai Unió keleti nyitásának, és ezzel döntő érdemeket szerzett az Unió későbbi kibővítésében. Kezdettől fogva pártfogolta a rendszerváltás utáni Magyarország csat-

lakozását, bátorítva az akkori magyar vezetőket ezt célzó erőfeszítéseikben.

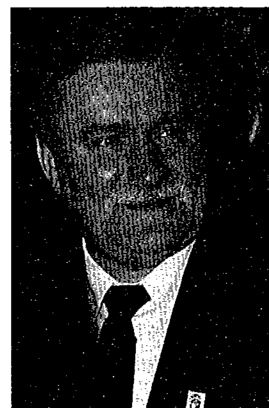
A megkérdezettek kétharmadának Helmut Kohl neve is ismerősen csengett. Azok közül, akik hallottak róla, csaknem mindenki tudta, hogy vezető német politikus volt, és minden második megkérdezett arra is emlékezett, hogy Nyugat-Németország kancellárja volt. A két Németország újraegyesítésében játszott szerepét azonban már csak interjúalanyaink 15 százaléka említette.

VÁCLAV HAVEL drámaíró, polgárjogi aktivista nemcsak a csehszlovákiai, hanem az egész kelet-közép-európai rendszerváltás egyik szimbolikus alakja. Havelt, aki aktív szereplője volt az 1968-as csehszlovákiai eseményeknek, amelyek célja az ország demokratizálása volt, a prágai tavasz bukását követően eltiltották mindenféle értelmiségi foglalkozástól. Hosszú éveken keresztül csak fizikai munkásként dolgozhatott. Részt vett a csehszlovákiai ellenzék által elindított Charta '77 mozgalomban, amelyben 243 magánszemély – főként értelmiségi – tiltakozott a kormány által elkövetett emberjogi sérelmek ellen, ezért öt és fél évre bebörtönözték. 1989-ben a csehszlovákiai „bársonyos forradalom" egyik politikai vezetője volt, és ennek győzelmét követően, 1989. december 29-én a Csehszlovák Szövetségi Köztársaság elnökévé választották. Mivel a közös cseh és szlovák állam elkötelezett híve volt, a két állam szétválásakor lemondott köztársasági elnöki címéről. Ezt követően 1993-ban és 1998-ban, az első és a második csehországi elnökválasztáson ismét államfővé választották. Elnöksége alatt mindvégig az ország erkölcsi és szociális lelkiismereteként működött. Havel személyes presztízse nagyban hozzájárult a Csehország iránti nemzetközi szimpátia erősödéséhez, sokan tisztelték igyekezetét, amellyel próbálta elősegíteni a megbékélés folyamatát országa és szomszédai között. Nagy szerepe volt annak az újfajta Európai Unió-képnek a megformálásában is, amely a cseheket és más közép- és kelet-európai országokat az európai kultúra fővonalába helyezett.

Mindezek ellenére Vaclav Havel neve a mai fiatalok többségének semmit nem jelent. A Sziget Fesztiválon már csak a megkérdezettek alig fele hallott róla. Akik ismerték, azok háromnegyede említette, hogy cseh politikus, azt azonban hogy Csehország köztársasági elnöke volt már csak a megkérdezettek 13 százaléka, azt pedig, hogy a rendszerváltás előtt ismert ellenzéki volt, csupán 5 százaléka említette, és még kevesebben – csupán néhányan – tudták, hogy „főfoglalkozását" tekintve drámaíró.

A hajógyári munkásból szakszervezeti vezetővé, a rendszerváltás után pedig Lengyelország köztársasági elnökévé lett

LECH WAŁĘSA neve ugyancsak összeforrt a szocialista diktatúra elleni küzdelemmel és a rendszerváltással. A legendás szakszervezeti vezető pályafutása 1970-ben indult, amikor a gdański hajógyári munkás az illegálisan megalakult sztrájkbizottság tagja lett, és részt vett a munkabeszüntetés megszervezésében, amelyben a munkások magasabb béreket, emberibb élet- és munkakörülményeket követeltek. A sztrájk véres, 80 munkás meggyilkolásával végződött elfojtása után Wałęsa a szocialista rend ellen elkövetett bűncselekmény vádjával egyéves börtönbüntetést kapott. 1976-ban elvesztette hajógyári állását, mert aláírásokat gyűjtött egy olyan emlékmű megvalósítására, amely a meggyilkolt munkásoknak állított volna emléket. Ezt követően évekig sehol nem kapott állást, barátainak támogatásaiból tartotta el családját. 1980-ban újra elhelyezkedett a hajógyárban, és amikor augusztusban a munkások ismét sztrájkba léptek, Wałęsa lett a vezetőjük. Megalakították a Szolidaritás Független Önkormányzó Szakszervezetet, amelynek elnöke lett. Szeptemberben sikerült megállapodásra jutniuk a kormánnyal, amely vállalta, hogy teljesíti legfontosabb követeléseiket, eközben azonban a sztrájkmozgalom az egész országra átterjedt. Mivel nyilvánvaló volt, hogy a megindult „erjedési" folyamat békés eszközökkel nem tartóztatható fel, a lengyel kormány a szovjet vezetés támogatásával katonai szükségállapotot hirdetett ki az országban, és erőszakkal elfojtotta a sztrájkokat és tiltakozásokat. A megmozdulások vezetőit letartóztatták, Wałęsát tizenegy hónapra Délkelet-Lengyelországba internálták, ahonnan egy év múlva szabadult. 1983-ban villanyszerelőnek jelentkezett korábbi gdański munkahelyére, és bár hivatalosan gyári munkásként adminisztrálták, 1987-ig gyakorlatilag házi őrizetben volt. 1983-ban Nobel-békedíjat kapott, amit nem mert személyesen átvenni, mert félt, hogy a hatóságok nem engedik vissza Lengyelországba. Ezért felesége utazott el az átadási ünnepségre, a díjjal járó pénzt pedig az ekkor hivatalosan Brüsszelben székelő Szolidaritás szakszervezet ideiglenes vezetőségének adományozták. Wałęsa 1988-ban ismét sztrájkot szervezett, ezúttal a Szolidaritás újbóli engedélyezéséért. A Kelet-Közép-Európa-szerte elinduló demokratizálódási folyamatot érzékelve a lengyel kormány beleegyezett, hogy tárgyalások kezdődjenek az ellenzéki szervezetek és a kormányoldal között, ezeken Wałęsa már az ellenzéki oldal informális vezetőjeként vett részt. A tárgyalások végeredményeként elérték a Szolidaritás szakszervezet engedélyezését és egy legalább részben szabad parlamenti választás megtartását. A változások ezt követően már feltartóztathatatlanná váltak, 1990-ben, az első valóban szabad választásokon Wałęsát Lengyelország köztársasági elnökévé választották.

Lech Wałęsa neve Havelénél is kevesebbek számára mondott valamit, a megkérdezettek alig egyharmada számára hangzott ismerősen. Aki hallott már róla, az tudta, hogy lengyel, a rendszerváltás előtti szakszervezeti, illetve ellenzéki tevékenységéről azonban mindössze alig 14 százalék tett említést, azt pedig, hogy a Lengyel Köztársaság első elnöke volt, mindössze 6 százalék tudta.

Nemcsak rendszerváltó külföldi politikusokról, hanem a rendszerváltás emblematikus nemzetközi eseményeiről is érdeklődtünk az interjúkészítés során. Először azt kérdeztük meg interjúalanyainktól, hogy meg tudnának-e nevezni néhány, a rendszerváltással összefüggő nemzetközi eseményt. Három megkérdezett közül kettő tudott legalább egy ilyet említeni. A ma huszonévesek közül kiemelkedően a legtöbben a berlini fal lebontásával kötik össze a kelet-közép-európai rendszerváltást: a kérdésre válaszolók 70 százaléka ezt említette.

Arról, hogy a rendszerváltással összefüggő, szimbolikusnak nevezhető külföldi személyek és események mennyire ismertek a mai huszonévesek körében, a kérdéskör más módszerrel történő megközelítése során további adalékokat gyűjthettünk. Tekintettel arra, hogy a mai fiatalok körében a vizualitásnak, az események képi megjelenítésének elsődleges jelentősége van, nem alaptalanul feltételeztük, hogy a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulójának szimbolikus eseményeit ábrázoló fotók alapján sikeresebben azonosítják az azokon szereplő személyeket és eseményeket, mint csupán verbális emlékezetükre hagyatkozva. Éppen ezért az interjú során a változások szimbólumává vált személyekről és eseményekről – akkoriban a világsajtót bejárt és ma is gyakran előkerülő – fényképeket mutattunk a megkérdezetteknek, és ezek azonosítására kértük őket. A nemzetközi események közül a berlini fal lebontását, a prágai „bársonyos" forradalmat, a Tienanmen téri vérengzést, a Ceaușescu házaspár kivégzését és a Szolidaritás szakszervezet jelképét ábrázoló fényképeket mutattunk, a nemzetközi politikai élet szereplői közül pedig a jaltai szerződés aláíróiról készült közismert fotót, Mihail Gorbacsov és id. George Bush képét tettük interjúalanyaink elé, arra kérve őket, hogy nevezzék meg a képen látható eseményeket és személyeket.

9. sz. táblázat

A rendszerváltás emblematikus eseményeinek
említési gyakorisága

	említések száma	*említések aránya az összes említés százalékában*	*említések aránya a megkérdezettek százalékában*
Berlini fal lebontása	235	45	50
Szovjetunió felbomlása	71	14	15
Vasfüggöny lebontása	41	8	9
Németország egyesítése	27	5	6
Bársonyos forradalom Csehszlovákiában	27	5	6
Ceaușescu házaspár kivégzése	26	5	5
Hidegháború vége	19	4	4
Jugoszlávia szétesése, balkáni háború	18	3	4
Román forradalom	16	3	3
Csehország és Szlovákia kettéválása	16	3	3
KGST megszűnése	11	2	2
Varsói Szerződés felbomlása, szovjet csapatok kivonulása	8	2	2
Máltai találkozó (Bush–Gorbacsov)	3	1	1
Összesen	519	100	

Bár az 1945-ös **JALTAI KONFERENCIA** nem tartozik szorosan a rendszerváltás témaköréhez, a kutatás fókuszába helyezett esemény gyökerei mégis idáig nyúlnak vissza. Mivel a jaltai szerződés tett pecsétet Magyarország és a közép-kelet-európai régió sorsára, a fénykép pedig, amelyen az egyezséget kötő három nagyhatalom vezető politikusa – Sztálin, Roosevelt és Churchill – látható, szimbolikussá vált, sok mindent megtudhatunk a vizsgált korosztály tagjairól, ha kiderül, hogy számukra mit mond a fénykép.

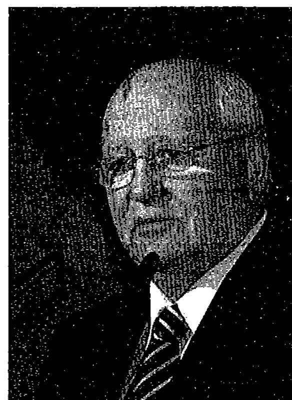
A Sziget Fesztiválon megkérdezett közel 500 huszonéves 27 százalékának semmit nem mondott az 1945-ben Jaltán készült fénykép, amely a II. világháború lezárását és Európa „új politikai arculatának kialakítását", vagyis a kontinens győztes nagyhatalmak közötti felosztását jelentette, és amely hosszú időre – éppen a rendszerváltásig – megpecsételte Magyarország sorsát is. Ennél valamivel többen voltak azok, akik a fénykép mindhárom szereplőjét meg tudták nevezni, a megkérdezettek 30 százaléka felismerte a 20. század világpolitikájának három meghatározó személyiségét, és közülük minden hatodik külön megnevez-

te a helyszínt és az eseményt is, amelynek alkalmából a felvétel készült. Azok közül, akik a három politikus közül csak egyet vagy kettőt tudtak azonosítani, a legtöbben Sztálint ismerték fel, a legkevesebben pedig Roosevelt elnököt. Összességében Sztálint a megkérdezettek kétharmada, Churchillt közel felük, Roosevelt elnököt pedig egyharmaduk ismerte fel a képen.

A magyarországi rendszerváltásban fontos szerepet játszott másik két külföldi politikus, akiknek fényképét megmutattuk interjúalanyainknak, Mihail Gorbacsov és id. George Bush volt. Számunkra is meglepő módon utóbbit lényegesen többen ismerték fel, amiben szerepet játszhatott a hasonlóság apa és fia között: ifj. George Bush két elnöki periódus után, alig néhány hónappal a kérdezés időpontja előtt vált meg az elnöki funkciótól. Az Egyesült Államok vezetője pedig állandó szereplője a híreknek, arcképe Magyarországon is csaknem mindennap feltűnik a médiában.

Id. George Busht a megkérdezettek 58 százaléka, **MIHAIL GORBACSOV**ot pedig csak 40 százalékuk ismerte fel fényképről.

Ami a rendszerváltással összefüggő nemzetközi események fényképről történő azonosítását illeti, az eredmények az előbbiekben leírtakat erősítik meg.

A **BERLINI FAL LEBONTÁSÁT** ábrázoló fényképet a megkérdezettek túlnyomó többsége, 85 százaléka felismerte, a többi világpolitikai eseménnyel kapcsolatos tájékozottság azonban lényegesen kisebb.

„Idős, vidéki házaspár az útlevelére vár", „házaspár gyermekük bírósági tárgyalásán, a folyosón ül", „szegény, öreg emberek az ötvenes években"

– ilyen és ezekhez hasonló válaszokat is kaptunk, amikor a Nicolae Ceauşescut és feleségét a kivégzésük előtti pillanatokban ábrázoló képet mutattuk interjúalanyainknak. Pedig Ceauşescu a hetvenes-nyolcvanas években a magyarok számára a szovjet tábor leggyűlöltebb diktátora volt. Közel negyedszázadon keresztül uralkodott Romániában. 1965-ös hatalomra jutását követően a rendszer desztalinizálását várták tőle, az évek múlásával azonban egyre kíméletlenebb eszközökkel a szovjet birodalom

legesztelenebb és legkeményebb diktatúráját építette ki országában. A Securitate, a hírhedt román titkos szolgálat rettegésben tartotta az ország lakosságát, és az ott élő másfél millió magyarnak a románoknál is nehezebb sors jutott. Alapvető emberi jogaiktól megfosztva, nélkülözésben és állandó rettegésben éltek. Ceuasescu kezében, diktátortársaihoz hasonlóan, fontos adu volt a nemzetiségi kártya kijátszása, az ott élő magyarok elleni indulatok állandó szítása. A nélkülözések és a félelem azonban egyre több elégedetlenséget szült a románok körében is, a nyolcvanas években mind gyakrabban lehetett hallani spontán munkabeszüntetésekről, sztrájkokról. És miközben a külső szemlélő számára dermedten mozdulatlannak tűnhetett a külvilágtól hermetikusan elzárt román társadalom, a nyolcvanas évek végén itt is megjelentek a belső repedések. Nem véletlen azonban, hogy „a legnagyobb rést, amelynek következtében végül összomlott a

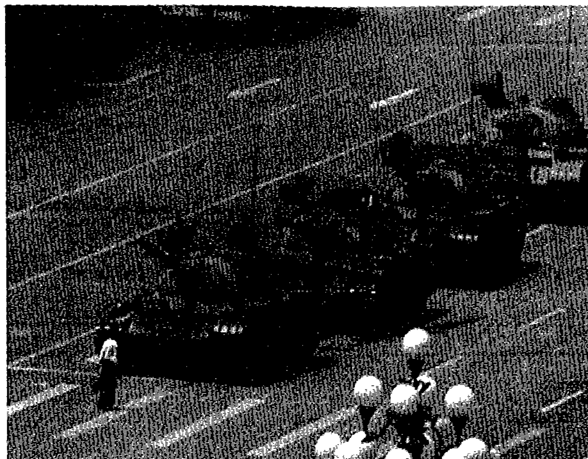

rendszer, egy korábban ismeretlen temesvári magyar református lelkész, Tőkés László nyitotta a rendszer falán"*. Tőkés, aki prédikációiban és sajtónyilatkozataiban is rendszeresen bírálta egyházi vezetőit, a romániai viszonyokat, a magyar kisebbség kíméletlen elnyomását, egyre népszerűbb lett az országban. 1989 decemberében a hatóságok megpróbálták erőszakkal elmozdítani a parókiáról, ahol dolgozott és lakott, a háza köré gyűlt hívek azonban megakadályozták ezt. A tiltakozók között egyaránt voltak magyarok és románok. A lelkész melletti rokonszenvtüntetés rendszerellenes megmozdulássá alakult, „Szabadságot mindenkinek" „Le a diktatúrával" jelszavakat skandált a tömeg. Valójában innen indult a romániai rendszerváltás, amely hatalmas tömegdemonstrációkkal, fegyveres összecsapásokkal folytatódott, és a diktatúra korszaka a Ceauşescu házaspár december 25-ei kivégzésével ért véget. A fénykép, amely a halálos ítélet végrehajtása előtti percekben készült a diktátorról és feleségéről, néhány óra alatt bejárta a világsajtót, hírt adva a legkegyetlenebb európai szocialista diktatúra végéről. December utolsó napjaiban Magyarországról kamion- teherautó- és személyautó-karavánokon indultak el a segélyszállítmányok tízezrei. Számunkra a romániai diktatúra összeomlása sokkal többet jelentett, mint pusztán egy szomszéd ország felszabadulása, hiszen ez egyben az ott élő másfélmillió magyar sanyargatásának végét is jelentette. A **CEAUŞESCU HÁZASPÁR**ról a bírósági tárgyalás idején, a halálos ítélet ki-

* Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás.* Rubicon-könyvek, Budapest, 2003. 216. o.

mondása előtti percekben készült fényképet interjúalanyaink 40 százaléka ismerte fel.

A szovjet birodalom felbomlásába a kínai totalitariánus diktatúra is beleremegett. 1989 áprilisában, egy héttel Hu Jao-pang pártvezér halála után, a temetés előestéjén diákok kezdtek gyülekezni a pekingi **TIENANMEN TÉR**en demokráciát, szabadságot és a korrupció elleni határozott állami fellépést követelve. Napról napra egyre többen csatlakoztak a tiltakozókhoz, június elején már több mint egymillió ember vonult utcára. A tüntető tömeget elsősorban diákok alkották, akik addig nem akartak elvonulni, amíg a demokratikus átalakulásról szóló követeléseik nem teljesülnek. A tüntetés hetedik hetében, miután a kormány számos oszlatási próbálkozása kudarcot vallott,

a hatalom úgy döntött, hogy katonai erőszakkal vet véget a demonstrációnak. A tankokkal a térre vonuló felfegyverzett katonák több száz – egyesek szerint több ezer – fegyvertelen civilt öltek meg. A példátlanul erőszakos fellépés világszerte hatalmas megdöbbenést és felháborodást váltott ki, a tankok elé álló, azokat feltartóztatni szándékozó fehér inges, pekingi diák fényképe a civilek elleni hatalmi erőszak örök jelképe marad. Ezt a képet mutattuk meg mi is interjúalanyainknak, akiknek alig több mint egynegyede – 28 százaléka – tudta megnevezni, hogy milyen eseményre utal a fénykép.

A nyolcvanas években a szocialista országok demokratikus erőinek példaképe és reménye a Szolidaritás lengyel szakszervezet volt. 1980 második felében Lengyelországban a munkások tömeges demonstrációi sztrájkokká alakultak át. A gdański Lenin Hajógyárban 1980. augusztus 13-án vette kezdetét az okkupációs sztrájk. A sztrájkbizottság követelte Anna Walentynowicz és a már korábban elbocsátott Lech Wałęsa polgárjogi harcosok munkába való visszavételét, valamint az 1970-es sztrájk áldozatairól megemlékező emlékmű felállítását és a dolgozók jogainak tiszteletben tartását, önálló szakszervezetek megalakulását, a szólásszabadsághoz való jog tiszteletben tartását, hozzáférést a párt felügyelete alatt álló médiához, a meggyőződésük miatt üldözöttekkel szembeni megtorlások befejezését, a gazdaság reformját.

Az 1980. augusztusi demonstrációk hatása olyan átütő volt, hogy a kommunista párt tárgyalásra kényszerült az

ellenzékkel. Augusztus 21-én Gdańskba érkezett egy kormánybizottság, amely a sztrájkbizottságok és a kormánypárt képviselőivel aláírta az ún. „Augusztusi megegyezést". A Szolidaritás Független Szakszervezetet 1980. november 10-én jegyezték be Varsóban, vezetőjének Lech Wałęsát választották. Hivatalossá válásának pillanatában a szakszervezet mintegy 10 millió tagot számlált. S bár a sztrájkhullámnak 1981 elején a Wojciech Jaruzelski tábornok által bevezetett katonai diktatúra véget vetett, a munkásjogok védelmére 1980-ban alakult országos lengyel szakszervezet egészen a rendszer bukásáig a szocialista rendszerrel szemben álló legnagyobb tömegmozgalmi csoport maradt. A rendszerváltás után a Szolidaritás bázisán létrejött pártok fontos szerephez jutottak a lengyel politikai életben. A nyolcvanas évek végén a Magyarországon létrejövő demokratikus mozgalmak előtt is a Szolidaritás képe lebegett, és az sem véletlen, hogy a rendszerrel szembeszálló civilek először nálunk is szakszervezeteket hoztak létre. A **SZOLIDARITÁS LOGÓ**ját, amely a rendszerváltás idején a szabadság jelképe volt, a demokrácia hívei körében és Magyarországon is sokan tűzték kabátjuk hajtókájára, ma már csak a fiatalok kevesebb mint egyötöde – 22 százaléka – ismeri fel.

Miközben a **„BÁRSONYOS FORRADALOM"** fogalma az elmúlt húsz évben teljes létjogosultságot nyert a köznyelvben, eredetéről vajmi keveset tudnak a mai fiatalok. A kifejezéssel azt az átalakulási folyamatot írták le 1989-ben, amelynek eredményeképpen Csehszlovákiában a hatalmat a kommunista párt viszonylag békés keretek között adta át az emberjogi mozgalomnak. A szocialista diktatúra lengyel, magyar és kelet-német változatának bukása Csehszlovákiában is tüntetéssorozatot indított el. A hatalom kezdetben megpróbálta betiltani vagy feloszlatni az egyre szaporodó megmozdulásokat, de az erőszak nem vezetett eredményre. Napról napra többen gyűltek össze a prágai Vencel téren szabadságot és demokráciát követelve. 1989. november 18-án a csehszlovákiai demokratikus erők megalakították a Civil Fórumot, amelynek célja az volt, hogy összefogja és megszervezze a különböző el-

lenzéki csoportokat, és hogy a kormánnyal tárgyalásokat kezdjen a demokratikus átalakulásról. November 27-ére általános sztrájkot hirdettek, amely megmutatta, hogy a kormány teljesen elveszítette társadalmi támogatottságát, és néhány nap múlva össze is omlott. December 10-én megalakult az új kormány, amelynek tagjai már nem a kommunista elit köréből verbuválódtak. 1990. június 8–9-én megtartották az első szabad választásokat is, amelyek megerősítették a forradalom vezetőit. A bársonyos forradalom békés tüntetéseinek első számú színhelye a prágai Vencel tér volt. Itt gyűltek össze nap mint nap a diktatúra ellen tiltakozó demokraták, akik békés szándékuk jeleként a katonák elé térdepeltek, és imára kulcsolt kézzel kérték őket arra, hogy ne alkalmazzanak velük szemben erőszakot. Bár az ezt megörökítő – akkoriban a világsajtót bejárt – fénykép és maga a bársonyos forradalom fogalma nemcsak a Vencel téren történtek, hanem az egész kelet-közép-európai átalakulás jelképévé vált, a Sziget Fesztiválon megkérdezett fiataloknak mindössze két százaléka ismerte fel az eseményt a kép alapján.

Rendszerváltás Magyarországon

A kérdésre, hogy mi jut a megkérdezettek eszébe a rendszerváltás szó hallatán, igazán sokszínű válaszokat kaptunk:

> *„Minden elkezdett romlani, emberek folyamatos elszegényedése. Kettészakadt társadalom, vannak nagyon szegények és nagyon gazdagok."*
>
> *„Egy másik rendszerbe léptünk, a zsidók átvették az uralmat."*
> *„Kimentek az oroszok, lett külföldi sör, jöttek a kínaiak."*
> *„A vég kezdete. Az államkincstár kiforgatása, növekvő munkanélküliség."*
> *„Módszerváltás. Tehát a rendszer nem változott, csak a módszer. A töritanár mondta."*
> *„Tulajdonképpen semmi. A rendszerváltás átlépés az egyik nem működő rendszerből, a másik nem működő rendszerbe. És Magyarországon ez egyenlő a hatalomátmentéssel. Legalábbis ezt hallom mindenkitől, aki hozzáértő."*
> *„Elkúrtuk"*
> *„Szabad prostitúció"*

Az esetenként extremitásként is interpretálható egyéni véleményektől a válaszok alapján kirajzolódó általános kép felé haladva, amikor arra kértük válaszolóinkat, hogy saját szavaikkal mondják el, számukra mit jelent a „rendszerváltás" szó, akkor a többség – a megkérdezettek közel fele – inkább pozitív fogalmakra asszociált: 35 százalékuknak csak pozitív, további 10 százalékuknak pedig inkább pozitív dolgok jutottak eszébe a rendszerváltást értelmezve. Ezzel szemben a válaszolók 7 százaléka inkább negatív, további 15 százaléka pedig kizárólag negatív dolgokkal köti össze a fogalmat.

A rendszerváltás fogalmáról a többségnek a diktatúrából a demokráciába történő átmenet, az államformaváltás és a politikai pluralizmus megvalósulása jut eszébe, ám nincsenek kevesen azok sem, akik az érdemi, tényleges változások hiányát említik a kifejezéssel összefüggésben.

A *10. sz. táblázat*ban a rendszerváltással összefüggő leggyakrabban előforduló magyarázatokat, asszociációkat mutatjuk be.

Sokkal erőteljesebben fókuszáltak a fogalom tényleges tartalmára a válaszok akkor, amikor arról kérdeztük interjúalanyainkat, hogy mit gondolnak, mik voltak a rendszerváltás legfontosabb céljai. A célokat a többség reálisan látja, bár a kommentárokban sok a kétség és az irónia.

10. sz. táblázat

A rendszerváltással kapcsolatban említett fogalmak előfordulási gyakorisága

	Említések száma	*Említések aránya*	
		az összes említés százalékában	*a megkérdezettek százalékában*
Átmenet diktatúrából a demokráciába	104	16	22
Államforma változása	76	12	16
Többpártrendszer, politikai pluralizmus	67	10	14
A válasz arra utal, hogy nem történt rendszerváltás	47	7	10
Nyitottság, határok megnyitása	39	6	8
A rossz vége, valami jó kezdete	36	5	8
Szabadság	35	5	7
Magyarország (gazdasági és politikai) függetlenségének elnyerése	30	5	6
Nyugathoz közeledés, felzárkózás	29	4	6
Az ország kiárusítása, kirablása	27	4	6
A válasz arra utal, hogy a hatalmi–politikai elit ugyanaz maradt	25	4	5
Piacgazdaság	23	3	5
Átmenet a szocializmusból a kapitalizmusba	22	3	5
Öröm, boldogság, utána csalódás	21	3	4
Vélemény- és sajtószabadság	12	2	3
„Gengszterváltás"	9	1	2
Egyéb	56	9	12
Összesen	658	100	

„Elvileg az, hogy kiűzzék innen a komcsikat, de nem nagyon sikerült."
„Megszüntetni a minden mindenkié rendszert, felül kitalálták, de már nem működik."
„Nem voltak célok, azt csinálták, amit kellett, nem tervezték, csak jött, hogy ne folyjon vér."

A változás elsődleges céljaként a legtöbben – a kérdésre érdemben válaszolók több mint fele – a politikai pluralizmus, a többpártrendszer megteremtését említették. A második leggyakrabban említett célkitűzés a vélemény- és sajtószabadság feltételeinek megteremtése (30 százalék) volt, és csaknem ugyanennyien válaszolták a célokat firtató kérdésre a piacgazdaság és verseny feltételeinek létrehozását, valamint az ország függetlenségének kivívását. Vannak persze nem is kevesen, akik a változás céljai mögött eredendően rosszhiszeműséget és sandaságot feltételeznek, az efféle válaszok a kommunista hatalomátmentés, és az ország nyugati megszállása között széles sávot fednek le.

„Hatalomátmentés, hogy egy szűk réteg meggazdagodjon, azt a keveset is elvették az emberektől, amijük volt."
„A Nyugat rátette a kezét Magyarországra, és elvitte a kapitalizmus irányába."
„Nyugat elnyomása"
„Zsidó hatalomátvétel"

A közvéleményben a rendszerváltással szemben élő egyre szélesebb körű elutasítás, ha az átlagosnál kevésbé is, de a Sziget Fesztivál közönségének körében is érzékelhető. A kritikai attitűd struktúrája azonban sajátos képet mutat. Az elmúlt években különböző mintákon e témakörben végzett kutatásaink lehetőséget teremtenek arra, hogy a Sziget Fesztivál közönségének a rendszerváltással kapcsolatos kritikai észrevételeit összehasonlítsuk a felnőtt lakosság és a teljes huszonéves populáció e témakörben kialakult vélekedésével. A *10. sz. táblázat* számsorait áttekintve jól látható, hogy miközben a fesztiválon megkérdezettek kevésbé kritikusan gondolkodnak a rendszerváltásról, mint a felnőtt korosztály, illetve saját generációjuk egésze, az itt megkérdezettek többségének véleményében is túlsúlyban vannak a negatív ítéletek. Az adatsorokból azonban az is kiderül, hogy a huszonéves korosztály egészének véleményalkotása közelebb áll a teljes felnőtt lakosságéhoz, mint a saját generációjukból kikerülő szigetlakókéhoz.

Azzal – a felnőtt lakossághoz és saját korosztályuk egészéhez hasonlóan – a szigetlakók kétharmada is egyetért, hogy akkor lett volna igazi rendszerváltás, ha az előző rendszer vezetőit felelősségre vonják mindazért, amit elkövettek. Annak megítélésében sincs igazán jelentős különbség a három populáció tagjai között, hogy közülük mennyien gondolják úgy, hogy a rendszerváltáshoz hozzá tartozott volna annak törvénybe foglalása, hogy a kommunisták soha többet ne kerülhessenek hatalomra. A hatalomátmentés, a privatizáció és a reprivatizáció kérdésének megítélésében azonban már számottevő eltérés mutatkozik a vizsgált minták tagjainak véleménye között. A szigetlakók közül kevesebben gondolják úgy, hogy „a rendszerváltást követően ugyanazoknak a kezében maradt a hatalom, akiké korábban volt", ebben a körben lényegesen kevésbé népszerű a reprivatizáció gondolata, és míg a felnőtt lakosság kétharmada, addig a szigetlakóknak csupán egyharmada ért egyet azzal az állítással, hogy a „rendszerváltás egyet jelentett az ország kiárusításával". Az előbbivel összhangban ebben a körben kevésbé érzékelhető a külföldi tőke ellenesség, és az átlagosnál kevésbé elfogadott az a vélemény, hogy „Magyarország ma is idegen hatalmak érdekeit szolgálja ki", ám a szigetlakók több, mint fele is kétségbe vonja, hogy a rendszerváltást követően az ország szuverén állammá vált.

Amikor az ország szuverenitását megkérdőjelezőktől megkérdeztük, mire gondolnak konkrétan, elsősorban kiknek az érdekei érvényesülnek manapság Magyarországon, akkor meglehetősen szerteágazó válaszokat kaptunk. A legtöbben, a kérdésre válaszolók 41 százaléka, úgy látják, hogy elsősorban a gazdagok, jómódúak érdekei érvényesülnek ma Magyarországon, de alig vannak kevesebben – a válaszolók 36 százaléka –, akik szerint a politikusok érdekei határozzák meg, hogy hogyan alakulnak a dolgok az

11. sz. táblázat

Vélemények a rendszerváltásról a felnőtt lakosság és a fiatalok körében
(egyetértők aránya)

	Felnőtt lakosság (országos reprezentatív minta 2007) N=1000	*18–30 évesek (országos reprezentatív minta 2009) N=900*	*Szigetlakók (2009) N=477*
Magyarországon nem történt valódi rendszerváltás, mert ugyanazoknak a kezében maradt a hatalom, akiké korábban volt	62	60	49
Akkor lett volna igazi rendszerváltás, ha elérik, hogy a volt kommunisták soha többet ne kerülhessenek a hatalomba	56	61	54
Akkor lett volna igazi rendszerváltás, ha mindenki visszakapja mindazt, amit a kommunisták elvettek tőle vagy a családjától	59	63	47
Akkor lett volna igazi rendszerváltás, ha a volt kommunista vezetőket felelősségre vonják mindazért, amit elkövettek	63	67	68
Magyarország ma is idegen hatalmak érdekeit szolgálja ki	63	65	54
Akkor lett volna igazi rendszerváltás, ha minden magyar kézbe kerül, ami a magyaroké	71	73	46
A rendszerváltás egyet jelentett az ország kiárusításával	66	n. a.	35

országban. Azok közül, akik szerint nem az ország egésze, hanem bizonyos csoportok érdekei határozzák meg az ország sorsának alakulását, 17 százalék úgy gondolja, hogy a külföldi tőkések és a multik érdekei gyakorolnak döntő befolyást az ország sorsára. 15 százalékuk a volt kommunistákat, 11 százalék a zsidókat, 5 százalék pedig az Európai Uniót említette olyan érdekcsoportként, amely – felülírva a nemzet saját érdekeit – elsődlegesen meghatározza, hogy mi történik ma Magyarországon.

A rendszerváltással és az azt közvetlenül megelőző korszakkal kapcsolatos legfontosabb tények, kronologikus ismeretek is meglehetősen hézagosaknak bizonyultak a vizsgált körben. Arra, hogy mettől meddig volt Magyarország első embere Kádár János, csupán minden negyedik válaszolónk adott többé-kevésbé helyes választ, ám ugyanennyien voltak, akik nem tudtak felelni a kérdésre. Interjúalanyaink 15 százalékuk úgy tudja, hogy Kádár csak a hatvanas években került vezető pozícióba, további 10 százalék pedig ennél is később időpontot, a hetvenes-nyolcvanas éveket jelölte meg Kádár János „országlásának" kezdeteként. Minden tízedik válaszolónk pedig úgy tudja, hogy már 1956 előtt, a negyvenes évek közepén, illetve az ötvenes évek elején hatalomra került. Azzal, hogy a Kádár János által vezetett pártot MSZMP-nek hívták, a megkérdezettek kétharmada tisztában volt, és ugyanennyien tudták azt is, hogy a rendszerváltás előtt Magyarország államformája népköztársaság volt. Azt viszont, hogy a 1989 előtti rendszert szocializmusnak hívták, már csak minden második megkérdezett tudta, de azzal, hogy a rendszerváltás után Magyarország államformája a köztársaság lett tíz megkérdezett közül kilenc tisztában van.

A mai napig nem alakult ki konszenzus arról, hogy melyik volt a rendszerváltás éve. Van, aki 1988-hoz, a változások elindulásához, mások 1989-hez, a folyamat felgyorsulásához, a plurális demokrácia alapjainak lerakásához, és van, aki 1990-hez, az első szabad választásokhoz köti a fordulatot. Sokak szerint nem jelölhető meg egyetlen év, mivel a változás hosszú, sokéves folyamat volt, és egyre többen vannak azok is, akik szerint nem is volt rendszerváltás. Mi a kérdőívek feldolgozása során a 1988 és 1990 közötti korszak bármelyik évét helyes válaszként fogadtuk el. Kiderült, hogy a megkérdezett huszonévesek döntő többsége – több mint 90 százaléka – tudja, hogy ezekben az években történt meg Magyarországon a politikai és gazdasági fordulat.

Az általunk megkérdezett közel 500 szigetlakó közül mindössze 7 százalék nem tudott egyetlen rendszerváltó pártot sem megnevezni. A rendszerváltásban meghatározó pártok közül a legtöbben a Fideszt említették (67 százalék), a második legismertebb rendszerváltó párt pedig az MDF (59 százalék). Az SZDSZ-t mint a rendszerváltásban meghatározó szerepet játszó pártot már csak minden második megkérdezett említette, és feleennyien nevezték meg a Független Kisgazdapártot, csaknem ugyanannyian, mint az MSZP-t. Interjúalanyaink 8 százaléka szerint az MSZMP is meghatározó szerepet játszott a változásokban, két százalék pedig a Munkáspártot is ilyen politikai erőként említette.

Miközben egy korábbi kérdésünkre a magyarországi rendszerváltás szimbolikus eseményei közül a legtöbben Nagy Imre és mártírtársainak újratemetését említették, az esemény időpontját – 1989. június 16-át – mindössze a megkérdezettek 14 százaléka tudta pontosan megjelölni. Azzal, hogy az újratemetésre 1989-ben került sor, minden harmadik interjúalanyunk volt tisztában, a többség – 53 százalék – azonban vagy rossz évet mondott vagy nem tudott válaszolni a kérdésre. Hogy Magyarországon az első szabad választásokra 1990-ben került sor, azt a megkérdezettek 70 százaléka tudta, a pontosabb időponttal azonban – 1990 márciusa – csak a megkérdezettek 7 százaléka volt tisztában. Válaszolóink közel kétharmada tisztában volt azzal, hogy a választások győztese az MDF volt, azt azonban, hogy a második helyen az SZDSZ végzett már csak 37 százalékuk tudta. A köztársaság első parlamentjének pártjai közül az MDF-et, az SZDSZ-t, az MSZP-t és a Fideszt a megkérdezettek háromnegyede nevezte meg, az FKGP-t 53 százalékuk, a KDNP-t pedig 31 százalék. Azzal, hogy a rendszerváltás utáni első miniszterelnök Antall József volt, az általunk megkérdezett huszonévesek kétharmada volt tisztában, ennél többen – a megkérdezettek háromnegyede – tudta, hogy az első köztársasági elnök Göncz Árpád volt.

A rendszerváltó évek talán legnagyobb port felvert politikai botránya a Duna-gate ügy volt, amely sok szempontból magán viselte a diktatúrából demokráciába való átmenet sajátos jegyeit. A botrány a közfigyelmet néhány napra az államszocialista diktatúra titkos szolgálatának tevékenységére irányította. Arról, hogy mi történt és történik a különböző államvédelmi és katonapolitikai szervezetek titkosszolgálatainál, hogy kiket és milyen módszerekkel figyeltek meg az elmúlt 40 évben, és miféle dokumentumokat őriznek ezek az irattárak, a rendszer működtetőin kívül senkinek nem voltak megbízható ismeretei. Arról, hogy ezek a szolgálatok az utolsó utáni percekig aktívan működtek, sokaknak voltak sejtéseik, biztosat azonban a botrány kirobbanásáig senki nem tudott. 1990. január 5-én az SZDSZ és a Fidesz a Fővárosi Főügyészségen feljelentést tett ismeretlen tettes ellen hivatali visszaélés és más bűncselekmények elkövetése miatt. A feljelentés szerint a Belügyminisztérium Állambiztonsági Szolgálata titkos eszközökkel és módszerekkel figyelt meg ellenzéki pártokat és politikusokat. Az is kiderült, hogy a belügyi tárcánál hónapok óta folyik a korábbi állambiztonsági szolgálatok tevékenységét dokumentáló iratok megsemmisítése, annak ellenére, hogy mindez sértette az 1989. október 23-án elfogadott új alkotmányt. A feljelentéshez csatolt dokumentumok egyértelműen bizonyították az ellenzéki pártok állításait. A két párt által szervezett sajtótájékoztatón bemutattak egy dokumentumfilmet is, amelyet titokban készítettek az iratok megsemmisítéséről. A Duna-gate néven elhíresült, az első szabad választások előtt kirobbant megfigyelési ügy a rendszerváltás talán legsúlyosabb politikai botránya volt, amely a belügyminiszter lemondásához vezetett.

Bár interjúalanyaink egyharmada meghallva a Duna-gate kifejezést, úgy emlékezett, hogy hallott erről az ügyről, ám amikor arra kértük őket, hogy néhány szóban fog-

lalják össze a botrány lényegét, kiderült, hogy mindössze a megkérdezettek 3 százalékának van érdemi ismerete a kérdésről. Azok döntő többsége ugyanis, akiknek rémlett valami a kifejezés hallatán, nem a megfigyelési ügyre, hanem a dunai vízlépcső megépítése körüli – akkoriban szintén a közérdeklődés homlokterében álló – botránysorozatra gondolt.

Nyertesek és vesztesek

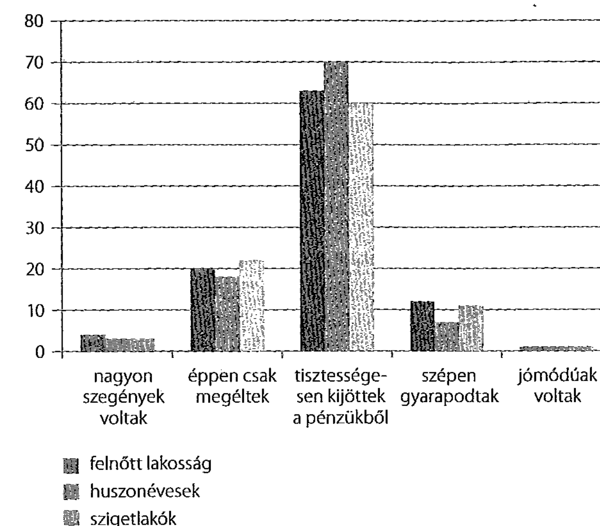
Az elmúlt évtizedekben végzett kutatások rendre azt bizonyították, hogy az emberek rendszerváltáshoz való viszonyát alapvetően az határozza meg, hogy az érintettek, illetve családjaik egzisztenciális viszonyai, anyagi körülményei hogyan alakultak az elmúlt húsz évben, és ennek tükrében a változások nyertesei vagy vesztesei között tartják-e számon magukat. Amint a korábbiakban bővebben is szóltunk erről, ugyanezt az összefüggést erősítette az a kutatás is, amelyet 2007-ben végeztünk a 18–29 éves korosztályt reprezentáló minta tagjainak körében. A Szigeten megkérdezett fiatalok rendszerváltozással kapcsolatos, az átlagosnál kevésbé ellenséges beállítottságának egyik fontos magyarázó tényezője, hogy korosztályuk átlagával összehasonlítva közülük lényegesen kevesebben – mindössze 28 százalék – látják úgy, hogy a rendszerváltás negatívan érintette családjuk életkörülményeit. Ugyanakkor beszélgetőpartnereink közel fele – 48 százaléka – úgy ítéli meg, hogy saját családja inkább a rendszerváltás nyerteseinek táborát gyarapítja. Ez pedig alapvető különbség a szigetlakók és saját korosztályuk, illetve a teljes felnőtt lakosság helyzetértékelése között! A huszonéves korosztályt reprezentáló minta tagjainak ugyanis mindössze 7 százaléka, a teljes felnőtt lakosságnak pedig – a 2007-ben végzett vizsgálat tanúsága szerint – 12 százaléka vélekedett úgy, hogy a rendszerváltást követően javultak az életkörülményei. A különböző mintákon végzett vizsgálatok alapján kirajzolódó kép alapján úgy tűnik, hogy a szigetlakók alapvetően az elmúlt húsz év nyerteseinek gyermekei köréből verbuválódnak, ezek azok a családok, amelyek megengedhetik maguknak azt a luxust, hogy gyermekeik a nyári szünet idején napokat töltsenek el a különböző zenei fesztiválokon. Mindehhez hozzá kell tennünk, hogy a nyertes, illetve vesztes pozícióba történő önbesorolásban az objektív tényezők mellett számos szubjektív faktornak is fontos szerep jut. A három különböző populáció – teljes felnőtt lakosság, huszonévesek, szigetlakók – körében végzett vizsgálatok adatainak összehasonlításából az derül ki, hogy míg a megkérdezettek családjainak életviszonyai a Kádár-rendszer idején nem különböztek jelentősen, a rendszerváltást követően igen széles olló nyílt a különböző mintákba kerülő családok anyagi körülményei között. *(16., 17. sz. ábra)*

A családok rendszerváltás előtti és azt követő anyagi helyzetét bemutató ábrák összehasonlítása alátámasztja azt a megkérdezettek által is érzékelt helyzetet, hogy a szigetlakók családjainak többsége – a lakosság és saját korosztályuk egészével szemben – inkább a változások nyertesének tekinthető. Míg a rendszerváltást megelőző időkben nincs számottevő különbség abban, ahogy a három különböző vizsgált populáció tagjai saját családjuk anyagi helyzetét értékeli, a váltást követően jelentős differenciák mutatkoznak ugyanebben. A kilencvenes éveket megelőző időkben mind a teljes felnőtt lakosság, mind a huszonévesek, mind pedig a szigetlakók körülbelül negyede sorolta saját családját a szegények, kétharmada a középosztály, és alig több mint egytizede a jómódúak közé, ám a rendszerváltást követően az első két populáció tagjainak többsége saját családjának lecsúszását érzékelte, a szigetlakók családjának többsége számára viszont a változások anyagi felemelkedést jelentettek. Napjainkban a családok kétharmada a szűkösen, illetve szegénységben élők közé sorolja magát, a Sziget Fesztiválon megkérdezettek több mint kétharmadának családja viszont megőrizte, illetve tovább javította középosztálybeli pozícióit.

Az eddig elmondottak fényében nem meglepő, hogy a Szigeten megkérdezett fiatalok többsége úgy emlékszik, hogy szülei örömmel fogadták a rendszerváltást. Ugyanakkor – és ez részben magyarázatul szolgálhat a változásokkal kapcsolatos ambivalenciákra is – ugyanezen fiatalok közel fele úgy látja, hogy szülei utóbb csalódtak a

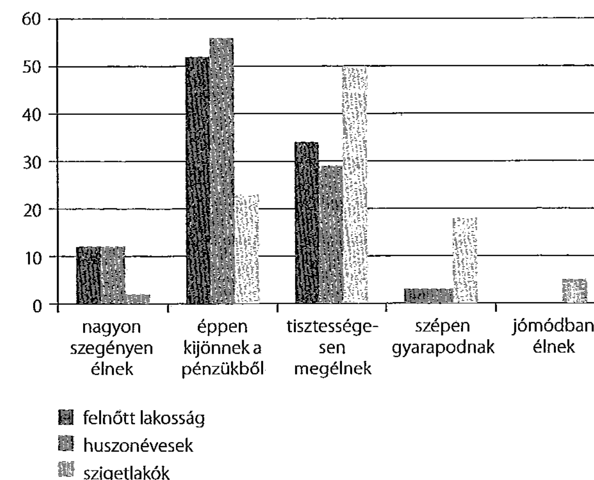
16. sz. ábra

Családok életkörülményei a rendszerváltás előtt (%)

17. sz. ábra

Családok életkörülményei napjainkban (%)

rendszerváltásban, a változások nem azt hozták, amire számítottak.

A Kádár-rendszerhez és a rendszerváltáshoz való viszonyt tehát a szigetlakók körében is alapvetően családjuk anyagi, egzisztenciális viszonyainak alakulása determinálja. Azt, hogy a kérdezett szülei a nyolcvanas évek végén hogyan viszonyultak a rendszerváltáshoz, éppen úgy anyagi körülményeik határozzák meg, mint azt, hogy ma mennyire elégedettek a szülők mindazzal, ami az elmúlt húsz év során történt. *(12. sz. táblázat)*

Hogy a mai huszonévesek szerint szüleik hogyan fogadták az 1989-es változásokat, azt jelentős mértékben meghatározzák a család korabeli és jelenlegi egzisztenciális viszonyai. Úgy tűnik, minél jobb anyagi körülmények között élt a kérdezett családja a Kádár-rendszer idején, annál több fenntartással és kétkedéssel fogadták a szülők a rendszerváltást. Elsősorban azok a családok örültek a változásoknak, amelyeknek nem volt sok veszítenivalójuk, illetve a változásoktól életviszonyaik javulását, valamiféle felemelkedést reméltek; a legszegényebbek 58 százaléka, a legjobban élőknek viszont mindössze 28 százaléka örült a változásoknak. *(13. sz. táblázat)*

Azt, hogy a rendszerváltáshoz való viszonyt a család egzisztenciális helyzetének alakulása determinálja, látványosan szemlélteti a *13. sz. táblázat.* Míg a rossz anyagi körülmények között élő családok kétharmada csalódott a rendszerváltásban, az átlagosnál jobb körülmények élők kétharmada alapvetően elégedett azzal, ami az elmúlt húsz évben történt. Nincs is ebben semmi meglepő! Természetes, hogy a változásoktól az emberek elsősorban életviszonyaik javulását, anyagi lehetőségeik bővülését várták. Ezt támasztják alá azok a válaszok is, amelyeket arra a kérdésre adtak a fiatalok, hogy mit gondolnak, elsősorban mi az, ami miatt a szüleik csalódottak. A legtöbben

12. sz. táblázat

Család anyagi viszonyai a Kádár-rendszer idején és a szülők viszonya a rendszerváltáshoz

Család anyagi viszonyai a Kádár-rendszer idején	*Hogyan fogadták a szülők a rendszerváltást*					
	egyértelműen szomorúan	*inkább szomorúan*	*inkább örömmel*	*egyértelműen örömmel*	*nem tudja*	*összesen*
szegényen, illetve szűkösen éltek	1	3	34	58	4	100
tisztességesen megéltek	2	8	38	46	6	100
szépen gyarapodtak, jómódban éltek	10	8	46	28	8	100

13. sz. táblázat

A család anyagi viszonyai és a szülők viszonya a rendszerváltáshoz

Család anyagi viszonyai napjainkban	*Szülők viszonya a rendszerváltáshoz*					
	egyértelműen csalódtak	*inkább csalódtak*	*inkább elégedettek*	*egyértelműen elégedettek*	*nem tudja*	*összesen*
nagyon szegényen élnek	64	9	23	-	4	100
éppen csak kijönnek a pénzükből	22	42	25	8	3	100
tisztességesen megélnek	10	32	46	8	4	100
szépen gyarapodnak	5	25	46	20	4	100
igazán jómódban élnek	9	17	39	30	5	100

14. sz. táblázat

A szülők és a gyermekek rendszerváltáshoz való viszonya

Szülők viszonya a rendszerváltáshoz	*A kérdezett…*				
	egyértelműen rossznak…	*inkább rossznak…*	*inkább jónak…*	*egyértelműen jónak…*	*összesen*
	tartja, hogy sor került a rendszerváltásra				
egyértelműen csalódtak	50	42	10	3	11
inkább csalódtak	42	36	38	24	39
inkább elégedettek	8	10	45	44	45
egyértelműen elégedettek	–	7	3	21	3
nem tudja	–	5	4	8	
	100	100	100	100	

15. sz. táblázat

A rendszerváltás pozitívumai

	Említési gyakoriság %	
	összes említés százalékában	*válaszolók százalékában*
Szabadság általában	19	32
Nyitottság, határok megnyitása	16	27
Diktatúra felszámolása, demokrácia megvalósítása	15	25
Nyugathoz közeledés, felzárkózás	12	20
Sajtó-, szólás- és vallásszabadság	10	16
Többpártrendszer	9	15
Piacgazdaság	8	13
Magyarország függetlenségének elnyerése	5	5
Félelemmentes élet	2	3
Egyéb	4	6
Összesen	100	–

– az érintettek 45 százaléka – azt említette, hogy szülei nagyobb anyagi jólétet vártak, további egynegyedük pedig úgy véli, a nagyobb biztonsággal kapcsolatos reményeikben csalatkoztak szüleik. Válaszolóink 23 százaléka úgy érzékeli, hogy szülei esetében a munkanélküliség megjelenése volt a csalódás legfontosabb komponense, 16 százalékuk pedig azt említette, hogy elsősorban a felhalmozás, a tartalékképzés lehetőségeinek hiánya okoz csalódást a szüleinek. Ezekben a válaszokban azonban nyilvánvalóan keverednek a csalódás és a szorongás motívumai. Politikai várakozásokat, illetve az ezekben való csalatkozást ugyancsak minden negyedik beszélgetőpartnerünk említett. Ma úgy látják a fiatalok, hogy felmenőik legfontosabb politikai várakozása az volt, hogy a „kommunisták eltűnnek a hatalomból". A rendszerváltástól a megtapasztaltnál nagyobb szabadságot a válaszolók 7 százalékának szülei vártak, az igazságtétel és a számonkérés elmaradása pedig 4–4 százalékuk szüleinek okozott csalódást.

Azt, hogy sor került a rendszerváltásra, a megkérdezett fiatalok döntő többsége jó dolognak tartja. Ezen belül 42 százalékuk egyértelműen jónak, 43 százalékuk inkább jónak, mint rossznak, 7 százalékuk inkább rossznak, 3 százalékuk pedig egyértelműen rossznak értékeli. A szülők és a gyermekek rendszerváltással kapcsolatos érzései szorosan

16. sz. táblázat

A rendszerváltás negatívumai

	Említési gyakoriság %	
	összes említés százalékában	*válaszolók százalékában*
Privatizáció, az ország kiárusítása, kirablása	26	32
A hatalmi–politikai elit változatlansága	19	24
„Nem történt rendszerváltás"	14	18
„Nem lett jobb az élet"	14	18
A tőke, a pénz uralma	14	17
Számonkérés elmaradása	9	11
Nem született új alkotmány	3	4
Egyéb	1	2
Összesen	100	–

összefüggnek. Általánosságban elmondható, hogy ahol a szülők inkább pozitívan viszonyulnak a változásokhoz, ott a gyermekek viszonyát is ez jellemzi, és az összefüggés fordítva is igaz. *(14. sz. táblázat)*

Miközben a rendszerváltással kapcsolatos véleményeket elsősorban a családok egzisztenciális viszonyainak változása határozza meg, a Sziget Fesztiválon megkérdezett fiatalok ennél lényegesen szélesebb horizonton tekintenek mindarra, ami 1989-ben történt Magyarországon. Talán egyetlen kérdésre sem válaszoltak olyan „bőbeszédűen", mint amikor a rendszerváltás pozitívumairól kérdeztük őket. A kérdésre adott válaszokból egyértelműen kiderül, hogy a megkérdezett fiatalok szerint a rendszerváltás legfontosabb pozitívuma a szabadság, a különféle szabadságjogok érvényesülési feltételeinek megteremtődése, ami azt jelzi, hogy miközben e korosztály számára a szabadság már a mindennapi élethez természetesen hozzátartozó érték, azzal tisztában vannak, hogy mindez csak az elmúlt húsz évben alakult így, és hogy a szabadságot a rendszerváltás hozta el Magyarország számára. *(15. sz. táblázat)*

A rendszerváltás negatívumait feszegető kérdésünkre válaszolva kevésbé voltak beszédesek interjúalanyaink, abban azonban viszonylag széles körű egyetértés alakult ki, hogy számukra a rendszerváltás legsúlyosabb negatívumai – szüleik és nagyszüleik generációjához hasonlóan – a privatizációval és a hatalomátmentéssel vannak összefüggésben. *(16. sz. táblázat)*

Rendszerváltók

Orbán Viktor, Antall József és Horn Gyula – ez a három név szimbolizálja a rendszerváltást a fiatalok számára. Olyan, a változások előkészítésében meghatározó szerepet játszó, ám azt követően a közéleti szerepléstől visszavonult személyiség neve, mint például Kis Jánosé, már nem sokat mond a mai huszonéveseknek. Kikoptak a rendszerváltás történetét felelevenítő emlékezetből a hajdani Demokratikus Ellenzék tagjai is. A megkérdezettek közel egynegyede egyetlen olyan szereplőt sem tudott megnevezni, akinek meghatározó szerepe volt a rendszerváltásban. Azok közül, akik meg tudtak nevezni legalább egyet a rendszerváltás emblematikus személyiségei közül, a legtöbben – 56 százalék – Orbán Viktor nevét említették, őt Antall József követte az említések gyakoriságában. A harmadik köztársaság első miniszterelnökét a kérdésre válaszolók 49 százaléka idézte fel a rendszerváltás emblematikus alakjai között. *(17. sz. táblázat)*

Csak minden második megkérdezett tudott megnevezni legalább egy olyan eseményt, amely számára a magyarországi rendszerváltást szimbolizálja. A legtöbben – a megkérdezettek 16 százaléka – ilyen szimbolikus eseményként Nagy Imre és mártírtársainak újratemetését említették. Egy másik, konkrétan az esemény körülményeit idéző kérdésre adott válaszból azonban az is kiderül, hogy a mintába került huszonéveseknek mindössze 14 százaléka tudta pontosan megmondani, mikor került sor az újratemetésre, jóllehet ez a nap – 1989. június 16. – valódi sorsfordulót jelző dátumként vonult be a magyar történelembe, és azon néhány „fényes nap" közé tartozik, amelynek a 20. századi magyar történelemben betöltött szerepéről, katartikus mivoltáról – legalábbis egyenlőre – széles körű konszenzus uralkodik a társadalomban. A második leggyakrabban említett, a megkérdezettek gondolkodásában a rendszerváltással összeköthető esemény a határnyitás, ezt 15 százalékuk jelölte meg, a harmadik ilyen eseményt, a köztársaság kikiáltását pedig mindösszesze 9 százalék.

17. sz. táblázat

A rendszerváltásban meghatározó szerepet játszó személyiségek említési gyakorisága

	említések száma	*említések aránya*	
		az összes említés százalékában	*a megkérdezettek százalékában*
Orbán Viktor	202	23	43
Antall József	176	21	37
Horn Gyula	88	11	19
Göncz Árpád	69	8	15
Demszky Gábor	57	7	12
Fodor Gábor	49	6	10
Pozsgay Imre	38	5	8
Németh Miklós	31	4	7
Szűrös Mátyás	24	3	5
Deutsch Tamás	22	3	5
Magyar Bálint	18	2	4
Kádár János	18	2	4
Kis János	10	1	2
Torgyán József	7	1	1
más	25	3	5
	834	100	

A rendszerváltás távolabbi előzményeihez visszanyúlva, az 1945 utáni magyar történelem meghatározó alakjainak fényképét mutattuk meg interjúalanyainknak, arra kérve őket, hogy mondják meg, kiket ábrázolnak a fotók.

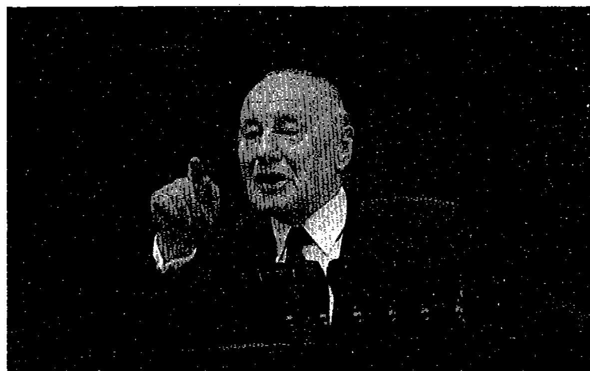

A XX. század történelmével kapcsolatos közvéleményben létező kevés konszenzus egyike, hogy **RÁKOSI MÁTYÁS** a magyar történelem egyik, ha nem „a" leggyűlöltebb alakja. 1946 és 1956 közötti országlása a sztálini totális diktatúra, az önkény és a terror magyarországi megvalósítása volt. Szektás politikai irányvonala, dogmatikus ideológiai állásfoglalásai a félelem légkörét teremtették meg az országban, gazdaságpolitikai voluntarizmusa pedig katasztrofális károkat okozott. Döntő felelősség terheli a törvénysértő, koncepciós perekért, amelyeknek ártatlan emberek sora vált áldozatává. A Rákosi-féle diktatúra vezetett az 1956-os forradalomhoz. Fénykép alapján a megkérdezett fiatalok 41 százaléka ismerte fel a 20. század leggyűlöltebb magyarországi diktátorát.

NAGY IMRE neve az utókor számára egyet jelent az '56-os forradalommal. A mártír miniszterelnök a felszabadulást követő évektől a magyar politikai élet meghatározó személyisége volt, először földművelési, ezt követően rövid ideig belügyminiszter, 1947–1949 között az országgyűlés elnöke volt. Már az ötvenes évek elején szembekerült a Rákosi-féle vezetéssel, emiatt ki is zárták a pártvezetésből. 1953-ban – a növekvő elégedetlenség lehűtésére, szovjet kezdeményezésre – lett először miniszterelnök, és ekkor azonnal átfogó gazdasági, politikai reformokba kezdett. 1955 elején azonban leváltották tisztségeiből, és kizárták a pártból. 1956. október 23-án a tüntetők követelésére visszavették a párt legfelső vezetésébe, és ismét ő lett a miniszterelnök. E tisztségében egyfelől igyekezett a forradalom legfőbb célkitűzéseit elfogadtatni a pártvezetéssel és a szovjetekkel, másfelől mérsékelni próbálta a forradalmárok általa túlzottnak ítélt követeléseit. A forradalom idején, néhány nap hezitálás után, a társadalom akaratával egyre inkább azonosulva követelte a szovjet csapatok távozását, és deklarálta a sajtó-

szabadságot, valamint a többpártrendszer újbóli bevezetését. Amikor kiderült, hogy a fegyverszünet ellenére újabb szovjet csapatok érkeztek az országba, november 1-jén bejelentette Magyarország semlegességét, kilépését a Varsói Szerződésből. November 4-én hajnalban a jugoszláv követségre menekült, amelyet 22-én a Kádár-kormány menlevelével hagyott el, ám a szovjetek őrizetbe vették és Romániába deportálták. 1957. április 14-én tartóztatták le Snagovban. A Legfelsőbb Bíróság Népbírósági Tanácsa 1958. június 15-én szervezkedés kezdeményezése és vezetése, valamint hazaárulás vádjával halálra ítélte a fellebbezés lehetősége nélkül. Másnap kivégezték és mártírtársaival együtt jeltelen sírba temették. Nagy Imre neve a Kádár-rendszerben olyan tabu volt, amelyet kiejteni sem volt szabad. Nem véletlen, hogy újratemetése a rendszerváltás legfontosabb szimbolikus eseményévé, a magyar szabadság és függetlenség ügye melletti hatalmas tömegdemonstrációvá vált, amelyen százezrek vettek részt, és milliók nézték megrendülten a televíziók képernyője előtt. Mindezek ellenére a mártír miniszterelnök fényképét csupán minden második huszonéves ismerte fel.

KÁDÁR JÁNOS a 20. századi magyar történelem talán legmeghatározóbb alakja, az ő nevével azonosítják az 1956 és 1990 közötti – több mint három évtizedes – korszakot. Kádár János, aki már a harmincas években a Magyar Kommunista Párt tagja volt, élete végéig kommunista politikus maradt. Megjárta Horthy és Rákosi börtöneit. Az 1956-os forradalom alatt a Nagy Imre-kormány tagja volt, de november 4-én átállt a szovjetekhez, akik a visszaállított kommunista diktatúra vezetőjévé tették. Az 1956 novemberében alakult MSZMP (Magyar Szocialista Munkáspárt) főtitkáraként 1989 májusáig volt az orszg első embere. Annak ellenére, hogy Kádár a rendszerváltás előtti negyven év legismertebb, és mind a mai napig a 20. század egyik legnépszerűbb politikusa Magyarországon, a megkérdezett huszonéveseknek mindössze 56 százaléka ismerte fel fénykép alapján.

Az MSZMP konzervatív szárnyához tartozó **GRÓSZ KÁROLY** 1988-ban Kádár Jánost követte az állampárt főtitkári székében, és az államszocialista rendszer utolsó miniszterelnöke volt. A rendszerváltás idején is ragaszkodott a szocialista politikai rendszer fenntartásához, a változások irányát látva miniszterelnöki beszédeiben a fasizmus és a „fehér terror" visszatérésével fenyegette az országot. 1989-ben, amikor az MSZMP rendkívüli kongresszusán bejelentették a párt jogutódja az MSZP (Magyar Szocialista Párt) megalakulását, Grósz az átlépés helyett az MSZMP újjászervezését tekintette feladatának. Rövid idővel később azonban lemondott az MSZMP központi bizottsági tagságáról, és végleg visszavonult a politikai élettől. Grósz Károlyt – a miniszterelnöki székben őt követő Németh Miklóshoz hasonlóan – a megkérdezett huszonévesek 12 százaléka ismerte fel fényképről.

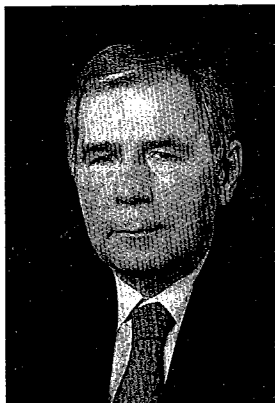
Bár a magyarországi rendszerváltás meghatározó szereplőit és eseményeit fénykép alapján többen tudták azonosítani, mint csupán az emlékezetükre hagyatkozva, a többség számára a képek sem sokat mondtak '89 szereplőiről és eseményeiről. A politikai-közéleti szereplők közül fényképről a legtöbben – a megkérdezetek 78 százaléka – **GÖNCZ ÁRPÁDOT**, a Harmadik Köztársaság első elnökét ismerték fel.

Göncz Árpád a magyarországi rendszerváltás szimbóluma, életútja szorosan összefonódik a magyar demokrácia történetével. 1944-től részt vett az ellenállási mozgalomban, többször került szovjet fogságba, de mindig sikerült megszöknie. 1945-ben belépett a Független Kisgazdapártba, ahol az FKGP ifjúsági szervezetének, a Független Ifjúság budapesti szervezetének elnöke és a *Nemzedék* című lap felelős szerkesztője, Kovács Béla elnök személyi titkára és a párt főtitkára lett. Az FKGP feloszlatása után előbb segédmunkás, majd hegesztő és csőlakatos volt. Az 1956-os forradalom alatt a Magyar Parasztszövetségben dolgozott, a szovjet csapatok bevonulását követően részt vett a Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom által benyújtott memorandum elkészítésében és külföldre juttatásában. 1957 februárjában segített külföldre juttatni Nagy Imre *„A magyar nép védelmében"* című kéziratát is. 1957 májusában letartóztatták. A Legfelsőbb Bíróság Népbírósági Tanácsa Bibó Istvánnal közös perben életfogytiglani börtönbüntetésre ítélte, 1963-ban amnesztiával szabadult. 1988 májusában a Szabad Kezdeményezések Hálózatának, majd a Szabad Demokraták Szövetségének alapító tagja volt. 1988-ban '56-os elítélt társaival megalapította a Nagy Imre és mártírtársainak újratemetésében kulcsszerepet ját-

szó Történelmi Igazságtétel Bizottságot. 1990-ben őt választották a Magyar Köztársaság első elnökének, 1995-ben pedig újraválasztották. Ő teremtette meg a köztársasági elnöki pozíció – ma már kikezdett – különleges presztízsét. Életútja, embersége, közvetlen kedvessége az elmúlt húsz év legnépszerűbb politikusává tették.

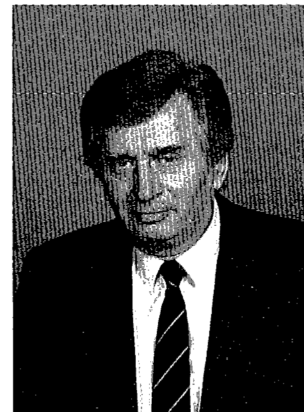
A megkérdezett huszonévesek körében Göncz Árpád mellett a másik legismertebb „rendszerváltó arc" Horn Gyuláé volt. A két politikust azonban feltételezhetően nem csupán a rendszerváltásban játszott meghatározó szerepük miatt, hanem azért ismerték fel sokan, mert mindketten viszonylag hosszú ideig, a mai huszonévesek életének első évtizedében mindvégig meghatározó szerepet játszottak a hazai közéletben. Horn és Göncz életútja azonban gyökeresen különbözik egymástól.

HORN GYULA a rendszerváltás talán legnagyobb túlélője, már a nyolcvanas években az MSZMP egyik vezető politikusa volt, és politikai karrierje a rendszerváltással nem ért véget. A Németh Miklós által vezetett átmeneti kormányban külügyminiszterként rendkívüli nyugati elismertségre tett szert, elsősorban annak köszönhetően, hogy az ő nevével köti össze a nyugati közvélemény a határnyitást, amikor az NDK-ból Magyarországon keresztül Nyugatra menekülni szándékozó németek ezrei előtt megnyitották az ország nyugati határát. Horn 1989-ben egyik alapítója volt az MSZP-nek, amelynek elnökségi tagja, majd elnöke lett. 1994-ben az általa vezetett szocialista párt fölényes győzelmet aratott a megelőző négy évben kormányzó jobboldali pártszövetség felett, Horn Gyula pedig Magyarország miniszterelnöke lett. Horn Gyulát a huszonévesek 76 százaléka ismerte fel az általunk mutatott fényképről.

NÉMETH MIKLÓST a közbeszéd az átmenet miniszterelnökeként tartja számon. A rendszerváltás előtti korszak utolsó miniszterelnöke 1981-től dolgozott az MSZMP gazdaságpolitikai osztályán. 1987-ben a párt Központi Bizottsága gazdaságpolitikai titkárává választották, 1988-ban, Kádár János leváltását követően pedig bekerült a Politikai Bizottságba is. 1988 novemberétől az első szabad választásokig, 1990. május 23-ig Magyarország miniszterelnöke volt. Németh Miklósnak elévülhetetlen érdemei vannak abban, hogy a rendszerváltás békésen és viszonylag gyorsan lezajlott az országban, az általa vezetett kormány mindent megtett annak érdekében, hogy az átmenet a lehető legkevesebb konfliktussal járjon. Az országgyűlés Németh Miklós miniszterelnökségének kezdetétől vált ténylegesen működő parlamentté. Németh már 1989. november 24-én elmondott miniszterelnöki bemutatkozó beszédében azt mondta, hogy meg kell teremteni a „szocialista" piacgazdaság, a pluralizmus és a jogállamiság feltételeit, és már ekkor sem zárta ki annak lehetőségét, hogy a hazai reformok egy nyugati típusú polgári demokráciához vezethetnek. Miniszterelnöksége idején gyors egymásutánban meg is születtek a jogállamiság kialakulását és a gazdaság átalakulását segítő törvények. 1989 januárjában az egyesülési és a gyülekezési jogról, ezt követően egyebek között a sztrájkjogról, majd a gazdálkodó szervezetek és a gazdasági társulások átalakulásáról, valamint a népszavazásról szóló törvényt hozta tető alá az országgyűlés. Az általa vezetett kormány nyitotta meg a határokat, amikor 1989. szeptember 11-én lehetővé tette, hogy a Magyarországra menekült kelet-német állampolgárok Nyugatra távozzanak. Noha az 1989-ben frissen alakult MSZP elnökségébe is beválasztották, az első szabad választásokon függetlenként indult, és – az egykori pártfunkcionáriusok közül Szűrös Mátyás mellett – csak ő volt képes választási körzetében parlamenti mandátumot nyerni. Rövid idő elteltével lemondott képviselői helyéről, és külföldön vállalt állást. Németh Miklóst Európában rendkívül megbecsülés övezi, nálunk azonban egyre inkább elhomályosul tevékenységének emléke, amit az is jelez, hogy az általunk megkérdezett huszonévesek közül alig több mint minden tizedik – mindössze 12 százalék – ismerte fel arcképe alapján.

A huszonévesek átlagánál tájékozottabb szigetlakó fiataloknak is alig több mint a fele – 54 százaléka – tudta azonosítani fénykép alapján a Harmadik Köztársaság első miniszterelnökét **ANTALL JÓZSEF**et. Antallt az MDF delegálta az 1989. március 22-én alakult Ellenzéki Kerekasztal tárgyalásaira, nevét ekkor ismerhette meg a szélesebb közvélemény. 1989 októberében elsöprő többséggel választották meg a küldöttek az MDF elnökévé, és ennek alapján egyértelművé vált, hogy ő lesz a párt miniszterelnök-jelöltje. Miután az 1990-es választásokat az MDF nyerte, ő lett az első szabadon választott kormány miniszterelnöke. Az Antall József által vezetett kormányra várt a feladat, hogy lerakja az átalakulás politikai, gazdasági és külpolitikai alapjait, ami elkerülhetetlenül konfliktusok és érdeksérelmek sorával járt. A diktatúrából a demokráciába, valamint a tervutasításos, állami tulajdonon alapuló államszocialista rendszerből a piacgazdaságba való átmenet levezénylése óriási kihívás volt az első kormány számára, amelynek hol jobban, hol kevésbé sikerült megfelelnie.

Antall József nem tölthette ki miniszterelnöki megbízatásának teljes idejét, mivel 1993 végén súlyos betegség következtében meghalt.

„Legfőbb ideje tudomásul vennünk, hogy szuronyokkal, tankokkal és vérfürdővel sem szocializmus, sem barátság, sem jó szomszédi viszony nem tartható fenn"* – jelentette ki Eduard Sevardnadze szovjet külügyminiszter, és a szavakat tett követte. 1990. szeptember 20-án a Varsói Szerződésben részt vevő államok nyilatkozatot tettek közzé arról, hogy 1991. július 1-jére felszámolják a katonai szövetséget, ami azt jelentett, hogy eddig a határidőig az összes külföldön állomásozó szovjet katona elhagyja a megszállt országokat. Néhány nappal a kitűzött határidő előtt – június 19-én – Magyarországról is távozott az utolsó szovjet katonai egység, így több mint negyven év megszállás után Magyarország katonai értelemben is visszanyerte függetlenségét, és ezzel valóra vált a rendszerváltás egyik legfontosabb követelése. A szovjet katonák kivonulását országszerte hatalmas ünnepségsorozat követte, Budapesten három napon keresztül tartottak a koncertek, utcabálok, fesztiválok, és június utolsó hétvégéjén azóta is minden évben a Budapesti Búcsún emlékezik a főváros az eseményre. Talán ez is szerepet játszik abban, hogy a rendszerváltás szimbolikus eseményeiről mutatott fényképek közül a legtöbben – a megkérdezettek 62 százaléka – **A SZOVJET CSAPATOK KIVONULÁSÁT** megörökítő képet ismerték fel.

*Bővebben lásd Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás*. Rubicon könyvek, Budapest, 2003. 299–300. o.

A rendszerváltás krónikájába **TAXISBLOKÁD** néven bevonult esemény 1990. október 25–28. között történt. A néhány nappal az önkormányzati választásokat követően kitört súlyos politikai válság közvetlen előzménye az akkor még központilag szabályozott üzemanyagárak 65 százalékos

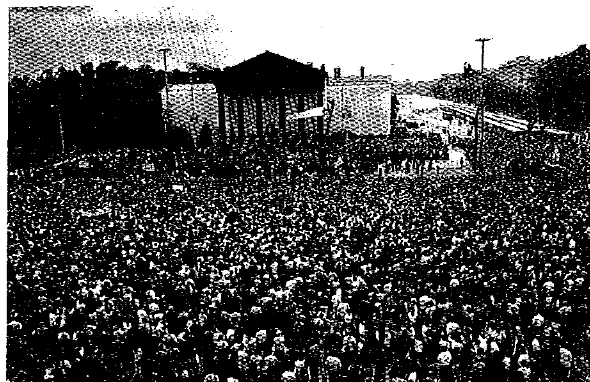
emelése volt. A váratlan és drasztikus áremelést a taxisok – akiknek megélhetése függött az üzemanyagártól – elfogadhatatlannak tartották. CB-rádióikon néhány óra alatt mozgósították fővárosi kollegáikat, és késő délutánra több száz taxi gyűlt össze a Hősök terén, innen a Parlament elé vonultak, ahol a döntés visszavonására szólították fel a kormányt. Mivel demonstrációjukkal nem értek célt, úgy döntöttek, hogy a közlekedés megbénításával blokád alá vonják a fővárost. Néhány óra alatt valóban megbénult Budapest, a főútvonalakat és hidakat eltorlaszolták, a mentőkön és tűzoltókon kívül minden gépjármű számára lehetetlenné tették a közlekedést. A tiltakozó akció átterjedt az egész országra. Az álláspontok megmerevedtek, az ország megbénult, a helyzet percről percre feszültebbé vált. Az események alól senki nem tudta kivonni magát, a blokád teljesen felborította az emberek mindennapjait. Nem véletlen, hogy a rendszerváltás eseményeiről mutatott képek közül a második legismertebb a taxisblokád egy pillanatát ábrázolta, amelyet a megkérdezettek 45 százaléka ismert fel.

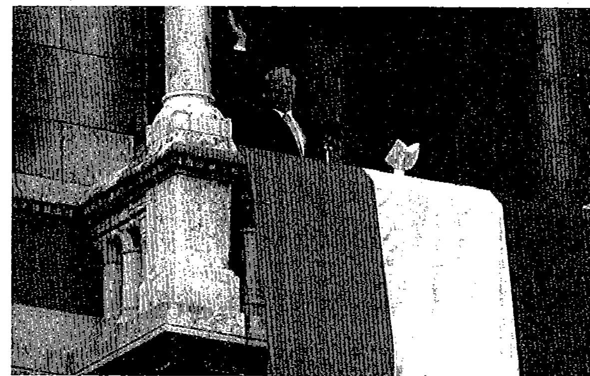
Bár nemcsak itthon, hanem a nemzetközi közvéleményben is a rendszerváltás egyik szimbolikus eseményeként tartják számon, amikor a magyar kormány úgy döntött, hogy **MEGNYITJA NYUGATI HATÁRAIT** a Magyarországon keresztül Nyugat-Európa felé menekülni szándékozó NDK-állampolgárok előtt, az esemény egyik ikonikussá vált képét a megkérdezett fiatalok kevesebb mint fele, 42 százaléka ismerte fel.

Viszonylag sokan, a megkérdezettek több mint egyharmada azonosította sikeresen az általunk mutatott képek közül azt, amely a **BŐS-NAGYMAROSI VÍZLÉPCSŐ** megépítése elleni tüntetést örökítette meg.

Miközben a történelemkönyvek és a rendszerváltásról szóló narratívák többsége **NAGY IMRE ÉS MÁRTÍRTÁRSAINAK 1989. JÚNIUS 16-ÁN ZAJLOTT ÚJRATEMETÉSÉT** a rendszerváltás legfontosabb szimbolikus eseményeként tartja számon, az általunk megkérdezett közel félezer fiatal közül mindössze 29 százalék ismerte fel az ezt megörökítő fényképet.

Jogi értelemben az államszocializmus 1989. október 23-án szűnt meg Magyarországon. Ez volt az a nap, amikor a déli harangszót követően **SZŰRÖS MÁTYÁS**, az országgyűlés, és ettől kezdve a Magyar Köztársaság ideiglenes elnöke kikiáltotta a Harmadik Magyar Köztársaság megalakulását. Az esemény fordulópontot jelentett a 20. századi magyar történelemben, hiszen nemcsak az ország államformája változott meg ekkor, hanem jogilag pont került a diktatúra végére is, és Magyarország demokratikus köztársasággá vált. A szimbolikus aktus erejét nyilvánvalóan csökkentette, hogy a köztársaságot az a Szűrös Mátyás kiáltotta ki, akinek a neve egybeforrt az állampárti diktatúrával, mivel nem csupán a totalitariánus rendszer magas rangú állami vezetője, hanem a megszálló Szovjetunió egyik leghűségesebb kiszolgálója is volt. Talán ez is magyarázatul szolgálhat arra, hogy a demokratikus jogállam kikiáltásának aktusa soha nem foglalhatta el az őt megillető helyet a közös nemzeti emlékezetben. Az általunk kérdezett fiataloknak is alig egynegyede – 24 százaléka – tudta azonosítani az eseményt fénykép alapján.

1989-ben az **ELLENZÉKI KEREKASZTAL** (EKA) tárgyalásain teremtették meg az államszocialista diktatúrából a jogállami demokráciába történő békés átmenet feltételeit. Az Ellenzéki Kerekasztalba azok az állampárttal szemben álló politikai és civil szervezetek tömörültek, amelyek közös

célja a népszuverenitás, a politikai és gazdasági pluralizmus megteremtése és a hatalmi monopóliumok lebontása volt. A tárgyalóasztal másik oldalán az állampárt és a vele szövetséges szervezetek foglaltak helyet. Az EKA bizottságaiban és albizottságaiban 1989 júniusa és szeptembere között folytak a rendszerváltást megalapozó tárgyalások, amelyeken a három oldal 1300 képviselője és szakértője vett részt. A három hónapon keresztül folyó tárgyalássorozat eredményeképpen elfogadott törvényjavaslatok teremtették meg a születő Harmadik Magyar Köztársaság közjogi kereteit. A tárgyalássorozat végére a résztvevők hat – a magyar demokrácia szempontjából létfontosságú – sarkalatos törvény alapelveiben egyeztek meg, amelyek az alkotmány jogállami szempontoknak megfelelő revízióját, az alkotmányos működés szempontjából meghatározó fontosságú Alkotmánybíróság felállítását, a politikai pártok működésének és gazdálkodásának szabályait, az országgyűlési választások rendjének kidolgozását, valamint a büntetőtörvénykönyv módosítását foglalták magukban. A három hónapig tartó tárgyalássorozat a magyar demokrácia újjászületésének legfontosabb közjogi eseménye volt. Az EKA résztvevőiről a tárgyalóasztal mellett készített fényképet, amelyen a tárgyalások kulcsszereplői közül néhányan láthatók, a megkérdezettek egyötöde tudta azonosítani.

Az ún. **NÉGYIGENES NÉPSZAVAZÁST** sokan az egypártrendszer felett kimondott népítélet megtestesüléseként tartják számon. A népszavazáson négy, a jogállam megteremtése szempontjából alapvetően fontos kérdésben – az államfőválasztás módja, az MSZMP utódpártjának vagyoni elszámoltatása, a pártok munkahelyekről történő száműzése és a munkásőrség feloszlatása – nyilváníthattak véleményt az állampolgárok. Mire azonban elérkezett a népszavazás időpontja, csupán egyetlen kérdés – az államfőválasztás

módja – maradt nyitva. A másik három ügyben ugyanis addigra megszülettek a jogállami normáknak megfelelő törvények. A köztársasági elnök megválasztásának módja azonban a kezdetekben az MSZMP-vel szemben egységesen fellépő ellenzéki pártokat is megosztotta. Amíg ugyanis az MSZMP és az MDF amellett érvelt, hogy a köztársasági elnököt a parlamenti választások előtt, közvetlenül a nép válassza meg, addig a többi ellenzéki párt – az SZDSZ, a Fidesz, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a Független Kisgazdapárt amellett tört lándzsát, hogy az elnököt a parlamenti választások után, az országgyűlés tagjai válasszák. A vita hátterében alapvetően az a kérdés húzódott meg, hogy Pozsgay Imre legyen-e a Harmadik Magyar Köztársaság első elnöke. A lehetséges jelöltek közül ugyanis ő volt az egyetlen, akinek reális esélye volt arra, hogy egy közvetlen választáson megszerezze a szavazatok többségét. Az MSZMP korábbi és még akkoriban is félig-meddig létező politikai és médiamonopóliumát kihasználva szerette volna saját jelöltjét a köztársasági elnöki székbe juttatni, hiszen Pozsgay pártállami múltjából fakadó országos ismertsége miatt minden szempontból előnyt élvezett lehetséges riválisaival szemben. Az MDF pedig, ha nyíltan nem is vállalta, a háttérben támogatta Pozsgay elnökké válását. A többi ellenzéki párt azt kívánta megakadályozni, hogy helyzeti előnyét kihasználva az állampárt egyik vezető tisztségviselője legyen a köztársaság elnöke. Ezért kezdeményezett az SZDSZ és a Fidesz – a magyar történelemben első alkalommal – népszavazást, amelyre 1989. november 26-án került sor. A választásra jo-

gosultak 58 százaléka jelent meg, és míg az első három kérdésben az igenek elsöprő győzelmet arattak, a köztársaságielnök-választás kérdésében csupán egy hajszállal győzedelmeskedett az ellenzéki pártok álláspontja. A közvetlen elnökválasztást a választók 49,93 százaléka, a parlament általi elnökválasztást pedig 50,07 százalék támogatta. A rendszerváltás első népszavazásának kampányáról készült képet a megkérdezettek 11 százaléka ismerte fel.

Ugyancsak minden tizedik megkérdezett ismerte fel azt, a saját idejében az egész világsajtót bejárt képet, amely 1988. június 16-án a Batthyány-örökmécsesnél készült, megörökítve a pillanatot, amikor **KIS JÁNOS**t, a demokratikus ellenzék egyik vezetőjét, a rendőrség őrizetbe veszi a megemlékezésen, amelyet ellenzéki szervezetek rendeztek Nagy Imre és mártírtársainak kivégzése évfordulóján.

Utószó

„Mindenki visszasírja a régi rendszert, hogy akkor milyen jó volt, hogy mindenkinek pont annyi jutott, amennyi kellett, és nem volt az a nagy fizetéskülönbség, mint most."

„Anyukám kozmetikus, apukám autószerelő volt, és ő kijárt Németországba, állandóan fusizott, anyum pedig otthon a kozmetikában halálra kereste magát. Sokkal jobban éltek, mint például most. Anyum azt mondta, hogy amikor várt minket a pocakban, olyan biztonságos jövőt képzelt, hogy akár öt kislányra is gondolt. Azóta egy kicsit felborult minden. Nekik akkor jó volt, azóta pedig mélyrepülésben vannak."

„Faterom munkásőr volt, a tesóm meg SZDSZ-es, tehát egy kicsit karcolt ez a dolog. Ebből nem voltak veszekedések, de mondjuk komoly viták igen, így családon belül."

„Nem úgy volt, hogy elszakadt a zoknim, és kidobom a kukába, hanem anyukám megstoppolta."

„Mi már nem éltük meg, de hallottuk, olvastunk róla, hogy akkoriban nem volt olyan, hogy valakinek nincs munkája, vagy ne járt volna iskolába, vagy legalább egy sportállása ne lett volna."

„Nagyapám elmesélte, hogy ő hány éven keresztül várt a Trabantjára, és akkor még ki se választhatták, hogy milyen színű legyen. De azért izgatottan várták, hogy megkapják."

„Én azt gondolom, hogy a rendszerváltás megfelelt a szüleimnek. Alapvetően mind a ketten úgy állnak hozzá, hogy amit ők azóta elértek, az a kapitalista berendezkedésnek köszönhető, és sokkal kevesebb esélyük

lett volna bármire, ha nincs ez a változás. Valahogy így vannak ezzel."

„A rendszerváltás egy fantasztikusan jó dolog. Mindenkinek ki kell próbálni egyszer vagy kétszer. Mentek ki az orosz katonák, ami valószínűleg egy vasárnapi napra esett, és nagyon bekajáltunk anyukámékkal, és ők elaludtak, és nem nézték a tévében, de én néztem. Emlékszem."

„Emlékszem, hogy pont testnevelés óránk volt, és az egész osztály bent volt a teremben, és hallgattuk a rádiót, és gondoltuk, hogy pfúú, most már rendszerváltás van, és minden szuper lesz."

„A szabadság szerintem a legpozitívabb dolog a világon, és az bekövetkezett."

„Jó a rendszerváltás, de úgy igazából nekem fogalmam sem volt, hogy ki az a Kádár, meg ilyen hülyeségek. Egy 6–7 éves gyerek azt honnan tudja?"

„Volt egy ismerősünk, aki a rendőrségnél dolgozott, és adott nekem egy rendőrsapkát, amit nagyon szerettem. Egyszer csak apukám bejelentette, hogy ő leszedi a rendőrsapkáról a címert. Ennek nagyon nem örültem. Utána egy csúnya foszlány maradt a helyén."

Így vallanak a Sziget Fesztiválon megkérdezett fiatalok Kopper Judit dokumentumfilmjében, amikor arról faggatja őket a filmkészítő, hogy mit jelent számukra a rendszerváltás. Ezek a mondatok egybecsengenek azokkal a kutatási eredményekkel, amelyeket ugyanerről a kérdéskörről reprezentatív mintákon végeztünk a 30 év alatti generáció tagjainak körében. A fiatalok személyes emlékei esetlegesek és töredezettek mindarról, ami a nyolcvanas évek végén történt. Elsősorban szüleik, környezetük és tanáraik elbeszélései alapján formálódott a kép, amelyet a Kádár-rendszerről és a rendszerváltásról őriznek. Márpedig húsz év elteltével a rendszerváltás alaposan átértékelődött a közgondolkodásban, rövid idő alatt szertefoszlottak a változáshoz fűzött remények. A tömeges munkanélküliség, az egzisztenciális perspektívák megrendülése, a társadalmi különbségek drámai növekedése, a privatizáció és az eredeti tőkefelhalmozás igazságtalanságai, a leszakadástól való rettegés eredményeként nálunk ma egészen másképpen gondolkodnak az emberek a változásokról, mint a reményekkel teli 1989-es évben. Amit a kelet-közép-európai régió országainak többsége sikerként, azt a magyar társadalom kudarcként éli meg. Ebben nyilvánvalóan szerepet játszik, hogy Magyarországnak – amely akkoriban a szovjet birodalom „legvidámabb barakkjának" kétes dicsőségét érdemelte ki – volt a legtöbb vesztenivalója. A hatvanas években elinduló konszolidáció eredményeként a hatalom és a társadalom között létrejött alku egészen a nyolcvanas évek végéig jól működött.

„Jó gyerekkorom volt egyébként. Nem láttunk hiányt semmiben"

– sommázza a Szigeten a Kádár-rendszerrel kapcsolatos tapasztalatait a filmben az egyik fiatalember. Az egzisztenciális biztonságért, a gyarapodás lehetőségéért és a szovjet birodalom többi országában tapasztalhatónál kevésbé érvényesülő represszióért cserébe a társadalom többsége lemondott a szabadságjogairól, és nem háborgott amiatt, hogy az ország idegen hatalom megszállása alatt él. A rendszerváltás pedig elhozta az ország függetlenségét és egy demokratikus jogállam felépítésének lehetőségét, ám elvette az emberek többségétől a biztonságot és a gazdasági perspektívákat, hatalmasra növelte a vagyoni egyenlőtlenségeket, és a versenyben lemaradók elkerülhetetlenül a társadalom perifériájára sodródtak. A rendszerváltástól pedig, ahogyan a filmben nyilatkozó egyik fiatal megfogalmazza:

„...mindenki többet várt ettől, mindenki azt hitte, hogy eljön a Kánaán, aztán egy kicsit csalódtak. Nagyon közel vagyunk Ausztriához, és mindenki azt hitte, hogy pár éven belül ugyanaz lesz, mint Ausztriában."

A szülők generációjának kétharmada a mai napig a rendszerváltás vesztesének érzi magát, és ez sokszor befolyásolja a mai huszonévesek rendszerváltással kapcsolatos véleményét is. Az iskolában a tanárok kerülik a rendszerváltás neuralgikus témáját.

„Igazából bántóan keveset tanítottak róla, tehát a történelemkönyv utolsó fél oldalán ott van, hogy volt egy rendszerváltás, és az első kormány megalakult Antall József vezetésével. Igazából én ennyit tanultam annak idején az iskolában a rendszerváltásról". „A probléma igazából az, hogy nagyon sok tankönyvben, amiből mi tanultunk, abból már '56-tól kezdve egy kicsit finomabban kezelik azt, hogy mi történt Közép-Európában, hogy mi történt Magyarországon. A különböző ellentmondások miatt az egyik tanár így ítéli meg, a másik meg úgy, és ezért inkább hagyták a francba..."

– vallanak a *Mellékletben* található dokumentumfilmben a fiatalok arról, hogy mit tanultak az iskolában Magyarország jelenkori történelméről. És ez rányomja a bélyegét arra, hogy mit tudnak, illetve mi mindent nem tudnak a mai fiatalok arról a néhány évről, amely megteremtette annak a lehetőségét, hogy ők már egy demokratikus, szabad világban nőjenek fel. A rendszerváltás szimbolikus eseményei és szereplői alig néhányuk számára jelentenek valamit. Többségük nem tudja ki volt Lech Wałęsa és Václav Havel, mi volt a Szolidaritás Szakszervezet vagy a Duna-gate ügy, mikor volt Nagy Imre és mártírtársainak újratemetése, és mi történt a Tienanmen téren és a Vencel téren 1989 nyarán.

Már nem jelen és még nem történelem számukra annak a néhány évnek a története, amely megadta nekik, hogy a magyar történelemben először egy független, demokratikus és szabad ország állampolgáraiként nőjenek fel.

Irodalomjegyzék

A nyilvánosság rendszerváltása. Szerk.: Vásárhelyi Mária, Halmai Gábor. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 1998.

A politikai szocializáció. Szerk.: Szabó Ildikó, Csákó Mihály. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 1999.

A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztal tárgyalások 1989-ben. 1–6 kötet. Szerk.: Bozóki András, Elbert Márta, Kalmár Melinda, Révész Béla, Ripp Erzsébet, Ripp Zoltán. Új mandátum Kiadó, Budapest, 2000.

Angelusz Róbert–Tardos Róbert: *Pártok között szabadon. Választók és társadalmi közérzet a 90-es évek Magyarországán.* Osiris Kiadó, Budapest, 2000.

Gábor Kálmán: *A középosztály szigete.* Belvedere-Meridionale, Szeged, 2000.

Gábor Kálmán: *Fesztiválok ifjúsága és a drog.* Belvedere, Szeged, 2005.

Gazsó Ferenc–Laki László: *Fiatalok az újkapitalizmusban.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.

Ifjúság szociológia. Szerk.: Huszár Tibor–Sükösd Mihály. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1969.

Ifjúsági korszakváltás. Szerk.: Gábor Kálmán–Jancsák Csaba. Belvedere, Szeged, 2004.

Kabai Imre: *Társadalmi rétegződés és életesemények. Magyar fiatalok a posztindusztriális korszakban.* Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2006.

Kornai János: *Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007.

Kritikus leltár. A rendszerváltás másfél évtizede. Szerk.: Bayer József, Kovách Imre. MTA Politikatudományok Intézete, Budapest, 2005.

Magyarország politikai évkönyve 1988–2009. Szerk.: Kurtán Sándor, Sándor Péter, Vass László) Demokrácia Kutatások Magyarországi Központja Alapítvány, Budapest.

Ripp Zoltán: *Eltékozolt esélyek? A rendszerváltás értelme és értelmezései.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2009.

Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2006.

Romsics Ignác: *A Gorbacsov faktor. Egy világbirodalom hatalmi válsága.* Rubicon 5–6. Budapest, 2004.

Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás.* Rubicon könyvek. Budapest, 2003.

Új ifjúság. Szerk.: Somlai Péter. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007.

Út a rendszerváltás felé. Rubicon 5–6. Budapest, 2004.

Vásárhelyi Mária: *Az ártatlanság kora. Előjáték a rendszerváltáshoz.* Kalligram Kiadó, Budapest, 2007.

Vásárhelyi Mária: *Csalódások kora. Rendszerváltás alulnézetben 2.* MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2005.

Vásárhelyi Mária: *Csalóka emlékezet.* Kalligram Kiadó, Budapest, 2008.

Vásárhelyi Mária: *Rendszerváltás alulnézetben.* Pesti Szalon Kiadó, Budapest, 1996.

A KIADÓ
eddig megjelent könyvei

Illés Sándor: Hajnali madárfütty
Illés Sándor: Imádság és vallomás
Zöldi László: Lefülelt mondatok
Zöldi László: Orbán breviárium
A párizsi toronyőr. Kende Péter 80. születésnapjára.
Márton László: Koestler, a lázadó
Szabó Illés: Jelentések könyve
Gotthold Ephraim Lessing: Szabadkőműves párbeszédek
Göbölyös N. László: Hatvannyolc – akkor és azóta
Látás-viszonyok: Tanulmányok Angelusz Róbert 70. születésnapjára
Volt egyszer egy lap: Nyugat 1908–1941 (Arión Kiadóval közös)
Fleck Zoltán: Bíróságok mérlegen
Fleck Zoltán: Jogállam és Igazságszolgáltatás a változó világban (Gondolat Kiadóval közös)
Márton László: Kortársunk, Bibó István
Laki Ildikó: Százhalombatta a fenntarthatóság jegyében
Föld S. Péter: Lehet-e egy forradalmárnak hasmenése?
Antal Z. László: Klímabarát települések
Göbölyös N. László: Lemezlényeg portalanul
Fleck Zoltán: Bíróságok mérlegen II.
Szalai Erzsébet: New Capitalism- and What Can Replace It
Laki Ildikó: Dunaújváros
Laki Ildikó: Paks az értékek városa
Márton László: Iskolája az emberi szívnek
Ézsiás Erzsébet: Az én Toszkánám (Papirusz Book Kiadóival közös)
Buda Péter–Gábor György: A politika szolgálólánya
Kóródi Mária: Az erőszak kultúrája
Marie-Monique Robin: Monsanto szerint a világ (Fordító: *Morva Judit*)
Koestler Artúr: Napfogyatkozás
Hécz Attila: Kőszáli Guppi
Aczél Gábor: Kalandozások Urbanisztikában
Szűcs Édua: Karikatúrák 4.
Halák László: Magyarországon nem éhezhet, nem fázhat senki!
Bócz Endre: Négy évtized az ügyészségen
Hécz Attila: Mélytengeri Zsiráf

Vásárhelyi Mária eddig megjelent könyvei:

Rendszerváltás alulnézetben Pesti Szalon, 1996
A nyilvánosság rendszerváltása (szerk. Halmai Gáborral) Új Mandátum, 1998
Újságírók, sajtómunkások, napszámosok Új Mandátum 1999
Hol a határ? Kampánystratégia és kampányetika 2002. (szerk. Sükösd Miklóssal) Irodalom Kiadó 2002.
A szavak elviselhetetlen könnyűsége (Válogatott írások) Irodalom Kiadó 2004.
Csalódások kora MTA Stratégiai Kutatások Központja 2005.
Csalóka emlékezet Kalligram 2007.
Foglalkozása: Újságíró MUOSZ 2008.
Az ártatlanság kora Kalligram 2008.
A párizsi toronyőr. Kende Péter 80. születésnapjára (szerk. - Gábor György, Márton László, Volosin Hédi) Pallas Kiadó. 2007.
Látás-viszonyok. Tanulmányok Angelusz Róbert 70. születésnapjára (szerk. – Somlai Péter, Surányi Bálint, Tardos Róbert) Pallas Kiadó 2008.

2 U 517/606

Vásárhelyi Mária
Szabadnak születtek

A kutatások nem készülhettek volna el az NKA,
a Szerencsejáték Zrt., a Magyar Antirasszista Alapítvány,
Gerendai Károly és a Sziget Kft. támogatása nélkül
Köszönet érte!

Külön köszönet a Sziget Fesztiválon dolgozó lelkes,
fiatal kérdezőbiztosi csapatnak

Kiadja
a PALLAS PÁHOLY KIADÓ KFT.
1054 Budapest, Alkotmány u. 15.
www.klubhalo.hu
A kiadásért felel Dr. Gáspár István ügyvezető igazgató

Készült a Gyomai Kner Nyomda Zrt.-ben
a nyomda alapításának 129. esztendejében, 2011-ben
Felelős vezető Fazekas Péter vezérigazgató
66/887-400
http://www.gyomaikner.hu
E-mail: knernyomda@gyomaikner.hu

Szerkesztő Vásárhelyi Júlia és Volosin Hédi
A kötetet Pintér József tervezte
A borító Klebercz Gábor fotójának felhasználásával készült
Myriad betűtípusból szedve

ISBN 978-963-88980-2-9

Pallas Kiadó

1884. május 2-án bejegyzett Pallas Rt. – még abban az évben megvásárolta az 1867-ben alakult Wilckens Nyomdát és az Egyetértés című napilapot, amely a Függetlenségi párt egyik vezető sajtóorgánuma volt.

Könyvkiadói profil mellett az Ország – Világ képes hetilapot is – már a kezdetektől – a Pallas Rt-hez került, amelynek főszerkesztője Benedek Elek lett, írt ide Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Bródy Sándor is, rajzolt Zichy Mihály.

A II. világháború utáni jogutód Kossuth Nyomda 1992-ig a Pallas Rt. által épített Honvéd u. 10. szám alatt működött. Erről tanúskodik a ház falán elhelyezett emléktábla. Elköltözése után 15 évvel a Kossuth Nyomdát felszámolták. Jogait, hagyományait és közéleti szerepét az általa létrehozott Pallas Páholy Kulturális és Kiadói Kft. folytatja.

2800 Ft

'ajon mit jelent a rendszerváltás azoknak a mai huszonéveseknek, akik ı nyolcvanas években születtek, és akiknek az életében a szabadság ppen olyan természetes adottság, mint a friss levegő. Vajon mit tud-ıak és hogyan vélekednek a „rendszerváltás gyermekei" mindarról, ami 39-ben történt? Ismerik-e a változások főszereplőit és szimbolikus ese-nényeit: mit jelent számukra a berlini fal lebontása, Lech Wałęsa vagy 'áclav Havel képe? Hallottak-e valaha a „négy igenes" népszavazásról, a)una-gate botrányról vagy az Ellenzéki Kerekasztalról? Tudják-e ki volt Лihail Gorbacsov vagy Helmut Kohl, hallottak-e arról, hogy mi történt 989. június 16.-án a Hősök terén és ugyanezen a nyáron a pekingi Ti-ınanmen téren? Mi jut eszükbe, ha azt a kifejezést hallják, hogy rend-ızerváltás? És hogyan látják az ezt megelőző 40 évet, a puha diktatú-a korszakát?

lyen és ezekhez hasonló kérdésekre kerestem a választ azoknak a kuta-ásoknak a során, amelyeket a rendszerváltás gyermekei, a mai huszon-évesek körében végeztünk munkatársaimmal. Azokat kérdeztük meg, ıkiknek szülei még csak titokban hallgathatták a Szabad Európa Rádi-ót, sorban álltak a banánért, évekig vártak a Trabant kiutalásra és görcs-be rándult a gyomruk, ha átléptek a határon, ám akik maguk már szaba-don választhatnak a tájékozódás millió csatornája között, megállás nél-kül hajthatnak át az országhatárokon, nem ismerik a hiányt és a sorban állást, viszont ismerik a létbizonytalanságot, a munkanélküliséget és a lecsúszástól való rettegést.

Vásárhelyi Mária

Szabadnak születtek

Huszonévesek a rendszerváltásról

DVD melléklet:

Kopper Judit **Huszonévesek**
című dokumentumfilmje

